

LA RUTA DE L'ÈXODE. EXPLORACIÓ PEL DELTA DEL NIL I EL SINAÍ NORD

Jordi CERVERA I VALLS – Riccardo LUFRANI

Original rebut: 11/01/2011
Data d'acceptació: 7/02/2011

Adreça: (J. Cervera) Sant Pere més Baix, 18
08003 BARCELONA
E-mail: jordicaputxi@gmail.com

Adreça: (R. Lufrani) École Biblique et Archéologique Française de Jérusalem
P.O.B. 19053. Nablus Road 6
91190 JERUSALEM (Israel)
E-mail: lufrani@ebaf.edu

Resum

L'article és una recuperació de les antigues cròniques de viatge —publicades dins *Revue Biblique*— que recontaven les exploracions dels dominics de Jerusalem per terres bíbliques. També exhala aires del llibre quasi centenari *El Sinaí. Viatge per l'Aràbia Petrea cercant les petjades d'Israel* del biblista benedictí Bonaventura Ubach. La nostra crònica, escrita d'una manera compartida per un topògraf italià i un biblista català, relata l'exploració feta del 23 al 28 d'agost del 2010 pel delta oriental del Nil i el nord de la península del Sinaí. La narració de les vicissituds, les sorpreses i els imprevistos del viatge són més que simples anècdotes: esdevenen detalls contextualitzadors que van curiosament complementats per notes arqueològiques actualitzades, per ambientacions geogràfiques i per glosses bíbliques que cohesionen, sistematitzen i donen consistència a la crònica. L'objectiu de l'article és il·lustrar la geografia bíblica del sojorn dels patriarques a Egipte i de la sortida del poble d'Israel cap al desert.

Paraules clau: Ruta de l'Èxode, crònica de viatge, geografia bíblica, arqueologia bíblica, delta del Nil, Sinaí nord.

Abstract

The article follows the style of the early travel chronicles —published in the Revue Biblique— that tell the story of the explorations carried out by the Dominicans of Jerusalem in the lands of the Bible. There are also echoes of the book dating from almost a century ago, El Sinaí. Viatge per l'Aràbia Petrea cercant les petjades d'Israel, by the Benedictine biblical scholar Bonaventura Ubach. Our account, the joint work of an Italian topographer and a Catalan biblical scholar, deals with our exploration of the Eastern Nile delta and the north of the Sinai Peninsula between 23 and 28 August 2010. The story of the difficulties, the surprises and the unforeseen incidents encountered on the journey are more than simple anecdotes: they take on the role of contextual markers that are curiously complemented by updated archaeological notes, geographical descriptions and biblical explanations which confer on the narrative cohesion and consistency as well as opening it up to systematization. The aim of the article is quite straightforward: to illustrate the biblical geography of the sojourn of the patriarchs in Egypt and the exodus of the people of Israel into the wilderness.

Keywords: *Route of the Exodus, travel chronicle, biblical geography, biblical archaeology, Nile delta, northern Sinai.*

1. INTRODUCCIÓ

Aquest article reconta l'exploració feta —del 23 al 28 d'agost del 2010— per fra Riccardo Lufrani, dominic, professor de Topografia a l'École Biblique et Archéologique Française de Jerusalem, i fra Jordi Cervera, caputxí, professor de Bíblia en la Facultat de Teologia de Catalunya.¹ Hem recorregut durant una setmana les excavacions arqueològiques més significatives del delta oriental del Nil i del nord de la península del Sinaí; hem observat atentament aquesta geografia, deixant que ens il·luminés; hem discutit *in situ* els textos bíblics al·lusius a la ruta de l'Èxode.

Amb aquesta exploració complementem la ruta realitzada —del 8 d'abril al 2 de maig del 2010— per la península del Sinaí i pel desert de l'Arabà fins a arribar a la muntanya del Nebó. Ressegüem les traces del viatge centenari del benedictí català Bonaventura Ubach, vivament influenciat per les rutes bíbliques desplegades pel seu mestre i amic, el dominic Marie Joseph Lagrange, fundador de l'École Biblique de Jerusalem. Com el monjo montserratí, que relata el seu viatge en el llibre *Sinaí. Viatge per l'Aràbia Petrea*

1. Federico Contardi, jove i erudit egipciòleg de la British Academy, no pogué acompanyar-nos a l'exploració. No obstant això, ens assessorà en concretar els llocs a visitar i, posteriorment reunits a Jerusalem, ens il·lustrà amb els seus coneixements. Elaborant aquest article ha continuat col·laborant eficaçment.

cercant les petjades d'Israel,² nosaltres també estem pendents que aparegui publicada la crònica del nostre, on presentem un contrastat estat de la qüestió sobre la ruta de l'Èxode, la qual ha motivat aquesta segona i breu exploració que aquí detallem.

Adoptem, intencionadament, el gènere literari de crònica de viatge.³ Pels qui pensin que es tracta d'un estil poc científic els remetem a la *Revue Biblique*, editada pels dominics de Jerusalem. Allí, les cròniques de viatges i les cròniques d'excavacions arqueològiques ocupen, des dels seus bells orígens fins avui, un dels apartats habituals d'aquesta centenària i prestigiosa publicació. Estem convençuts que es tracta d'un estil literari vibrant, que desvetlla empaties amb el text bíblic i que el contextualitza més adequadament en el seu medi natural.⁴

En paral·lel amb aquestes intencions de pedagogia bíblica no amaguem una il·lusionada reivindicació: desitjaríem que aquesta crònica estimulés professors i alumnes de la nostra Facultat a organitzar exploracions i viatges d'estudi que esdevindrien, indefectiblement, una memòria viva i inesborrable del que, prèviament i posteriorment, s'estudiés en les aules. Es tracta, sense cap originalitat, d'assumir una iniciativa dels frares dominics de Jerusalem —seguida posteriorment pels franciscans custodis de Terra Santa—, que ha esdevingut un imitable segell d'identitat de les seves institucions acadèmiques: l'*École Biblique et Archéologique* i l'*Studium Biblicum Franciscanum*. En els darrers anys, facultats, instituts teològics i instituts bíblics catòlics, com per exemple la Pontifícia Universitat Gregoriana i l'*Istituto Pontificio Biblico*, tenen convenis amb les citades escoles jerosolimitanes per a realitzar cursos i itineraris bíblics. Dins les facultats i seminaris de la tradició protestant i evangèlica també són habituals aquests viatges d'estudi.

2. Bonaventura UBACH, *El Sinai. Viatge per l'Arabia Petrea cercant les petjades d'Israel*, Vilanova i la Geltrú: Oliva 1913.

3. L'estil literari d'aquest article ha estat consensuat amb convicció pels dos autors. Per a orientar al lector, Lufrani ha elaborat els subratllats arqueològics i dissenyat els mapes, i Cervera els subratllats bíblics i geogràfics. La crònica s'ha redactat amb les anotacions dels respectius quaderns de viatge.

4. Qui trobi a faltar una aproximació literària als textos bíblics li responem que l'hem obviada conscientment. La primera raó és a causa de l'extensió de l'article, que amb aquest complement s'hauria convertit en un llibre. La segona raó és mantenir l'harmonia narrativa d'una crònica de viatge. La tercera raó és la barreja de les dues anteriors: no hem volgut fer exegesi sinó una ambientació geogràfica amb notes arqueològiques.

2. PROLEGÒMENS

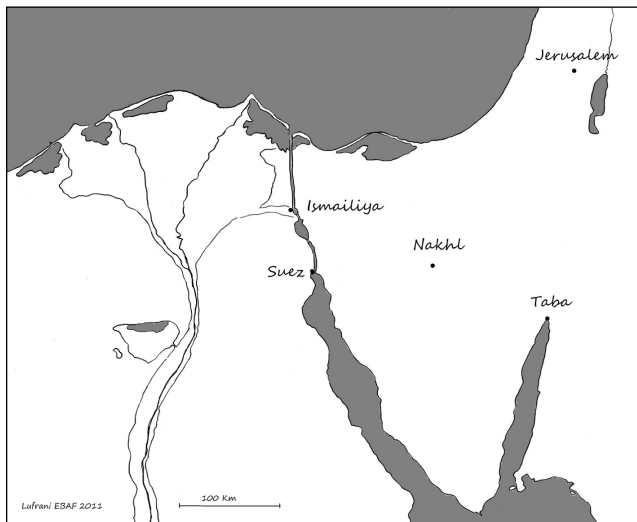
La càlida i agradable ciutat egípcia d'Ismailiya, abocada al canal de Suez en el vessant oest, ha estat el centre d'operacions de la nostra expedició. Allí arribàvem el primer dia, procedents d'un llarg viatge iniciat a Jerusalem. El segon dia, seguint el fil conductor dels relats bíblics, vam recórrer la terra de Goixen, el lloc on s'instal·laren els descendents de Jacob en terres d'Egipte. La tercera jornada resseguíem el uadi Tumilat, una vall llarga, estreta i desèrtica —però actualment conreada—; la gran via de comunicació entre el delta oriental del Nil i la península del Sinaí, una zona antigament poblada per asiàtics i associada amb la sortida del poble d'Israel. El quart dia, creuant el canal de Suez i explorant el nord i el nord-est de la ciutat d'El-Qantara, ens ambientàvem amb el pas del Mar Roig i el control desplegat a la zona per les tropes faraòniques. El cinquè jorn resseguíem les estacions militars faraòniques del nord de la península del Sinaí, l'anomenada «Via d'Horus» o «camí dels filisteus», creuant de nou el canal per El-Qantara i arribant a prop de la frontera amb la Franja de Gaza. El sisè dia vam intentar d'accedir —sense èxit— a la zona del Nègueb, concretament a Cadeix-Barnea (on el poble d'Israel habità trenta-vuit anys), però aturats per un control militar a la localitat de Nakhl —al bell mig de la península del Sinaí—, ens desviàvem cap a Taba on, després de fer un bany al Mar Roig, tornàvem a Jerusalem aquell mateix dia.

No ha estat fàcil accedir a les excavacions arqueològiques que teníem programades. Algunes estan colgades o són difícilíssimes de trobar, però hem pogut localitzar-les i visitar-les gràcies al GPS (*Global Positioning System* – Sistema de Posicionament Global) de fra Riccardo que, com a bon i modern topògraf, porta incorporat al seu telèfon mòbil. Sense aquest aparell hauria estat impossible d'accedir a algunes d'elles i el nostre viatge hauria estat majoritàriament un fracàs. Agraïts per l'aportació d'aquesta eina de localització, hem batejat aquest viatge com l'«expedició del GPS».

A més, per a visitar aquests indrets cal una autorització policial que ha de ser demanada amb antelació, lliurant un itinerari precís de les visites a efectuar cada jornada. En moltes de les zones que hem explorat, els turistes i els vehicles turístics són custodiats per la policia per motius de seguretat, havent-nos de subjectar als criteris particulars i, a vegades aleatoris, de la policia de cada localitat. Els bons amics Ashraf i Manuel, que gestionen respectivament Alta Vida Tours (El Caire) i Viajes Magister (Barcelona), sempre acollidors dels nostres atípics viatges per Egipte, han aconseguit la quadratura del cercle amb el seu bon quefer, comprensió i professionalitat. Ells han estat els nostres sol·lícits companys i continuaran essent-ho en properes exploracions.

3. DE LA TERRA DE CANAAN A EGIPTE (1r DIA)

A les set del matí sortim —amb l'autocar núm. 444— de l'estació central d'autobusos de Jerusalem amb destinació a Eilat, on arribem a un quart de dotze del migdia. Hem recorregut tres-cents set quilòmetres. Immediatament, prenem un taxi «pirata». Es tracta d'un jubilat hebreu nascut a Bagdad que, per fer-se un sobresou, et porta a la frontera de Taba —situada a deu quilòmetres— per la meitat de preu d'un taxi normal. Una mitja hora després ja som al recinte fronterer israelià. Paguem la taxa de sortida (noranta-vuit shequels: uns vint euros), passem el control de passaports, travessem el *duty free*, deixem el territori israelià, entrem en zona egípcia i caminem uns cent metres fins a l'altre edifici fronterer. Les motxilles passen per l'escàner i nosaltres pel detector de metalls. Ens obren i revisen les motxilles. Ens esperen l'Ahmed i l'Abdu, transferidors, que ens proporcionen el visat d'entrada a Egipte i ens agilitzen la inspecció de passaports. Hem trigat només quaranta-cinc minuts per creuar les dues fronteres! A més, a Egipte és una hora menys; per tant, guanyem una hora per viatjar! Passat el darrer control, ens espera el bon amic Ashraf —guia de parla castellana i acompanyant d'anteriors viatges— amb un vehicle turístic i dos conductors: Alaa', que ens acompanyarà tots els dies, i Ahmed, que avui forma part de la comitiva de benvinguda, car hi ha l'obligació de ser dos conductors quan el viatge supera els tres-cents quilòmetres seguits, com és el cas d'avui.

Segons l'hora israeliana, són quasi la una de la tarda. Endarrerim el nostre rellotge a l'hora egípcia: les dotze del migdia. Emprenem el camí després d'un nou vist-i-plau policial i de pagar la taxa d'entrada a Egipte (75 lliures: uns 10 euros). Seguim pocs quilòmetres per la carretera de la costa, en direcció sud, fins que enfilem una carretera en direcció nord fins a prop de l'aeròdrom de Taba. Allí enllacem amb la carretera 3 que travessa el centre de la península del Sinaí fins a Suez. Dues hores després ens aturem a Nakhl a fer un mos quan tothom al nostre voltant està fent el dejuni del mes de Ramadà. Mengem, no sense una certa recança. Mitja hora després reprenem la marxa i, mentre creuem l'àrid desert sinaític d'est a oest, evoquem els desplaçaments dels patriarques i les matriarques des de Canaan a Egipte, passant d'una manera ineludible per aquesta península. Ens preguntem per la ruta que seguirien per arribar a la mateixa zona on nosaltres ens dirigim avui.

Itinerari dels patriarques en els seus desplaçaments a Egipte. Els relats patriarcalcs de Gènesi 12-50 ens mostren desplaçaments reiterats a Egipte. Abraham, des del desert del Nègueb, baixa a Egipte a residir-hi un cert temps, i puja novament al Nègueb.⁵ Agar, l'esclava egípcia, fugint al desert —camí de Xur— passa per un pou que es troba entre Cadeix i Bèred.⁶ Abraham s'estableix a la regió del Nègueb, entre Cadeix i Xur, i sojorna a Guerar.⁷ Agar marxa errant pel desert de Beerxeba.⁸ Isaac, que habita al Nègueb, és avisat pel Senyor de no baixar a Egipte a causa de la fam.⁹ Les caravanes que baixen a Egipte passen per Siquem.¹⁰ Jacob, que resideix a Hebron, rep informació que a Egipte hi ha blat i els seus fills baixen a comprar-ne.¹¹ Jacob fa baixar de nou els seus fills a Egipte a comprar blat: es tracta d'una ruta que sembla coneguda i ràpida, i que repeteixen acompanyats de Benjamí.¹² Alguns carros egipcis acompanyen els fills de Jacob per transportar els seus fills i dones a Egipte; i Jacob baixa per Beerxeba a Egipte amb els carros enviats pel faraó.¹³ Baixar a Egipte des de Canaan sembla quelcom habitual.¹⁴ Una solemne comitiva egípcia acompanya Josep i els seus germans a enterrar el seu pare Jacob amb carros de guerra inclosos, passant per Goren-Aatad, a l'altra banda del Jordà, i enterrant-lo a Mambré.¹⁵

5. Gn 12,9-10; Gn 13,1.

6. Gn 16,7.14.

7. Gn 20,1.

8. Gn 21,14.

9. Gn 26,2.

10. Gn 37,25.28.

11. Gn 35,27; Gn 42, 2-3.

12. Gn 43,2.10.15.

13. Gn 45,19; Gn 46,1.5.

14. Gn 47,14.

15. Gn 50,7.9.10.13.

Aquestes citacions ubiquen geogràficament els patriarques i les matriarques en el desert del Nègueb i a Hebron. Des d'allí l'accés a Egipte sembla quelcom natural i usual. Sabem de cert que en temps del faraó Setí I hi havia diverses rutes per connectar Egipte i Canaan: la Via d'Horus, la ruta del desert de Xur, les rutes mineres i, probablement, la ruta de Timna.¹⁶ No podem delimitar amb certesa quin d'aquests camins utilitzarien els patriarques per desplaçar-se a Egipte, però sí que podem afirmar que quan viatjaven amb ases (com alguns relats indiquen), calia trobar estacions d'aprovisionament amb farratge. Aleshores la ruta del nord (Via d'Horus) seria la més utilitzada.

Destaquem que Beerxeba era una important cruïlla de camins i un punt de referència des de l'edat de Bronze. Per allí passaven molts itineraris de caravanes. En direcció est: cap a Arad, el desert de l'Arabà, a les mines de Funon o a Ezion-Geber. En direcció sud i sud-oest: a Egipte per Cadeix o per Gaza. En direcció nord: cap a Hebron i Jerusalem, o vers el litoral mediterrani.

Mentre creuem la inhòspita part central del desert del Sinai, Ashraf ens adverteix de les dificultats que tindrem per a accedir a les excavacions arqueològiques que volem visitar, algunes desconegudes per la policia, com és el cas de Tell Defenneh —antiga Dafne— que hem d'esborrar de la nostra llista de bell principi. Subratlla que Cadeix-Barnea serà el lloc més problemàtic per la seva proximitat a la frontera israeliana, però, malgrat tot, ho intentarem. També, per a entendre la situació, ens diu que tenim assenyalsades unes carreteres per on passar i que estem obligats a seguir-les. Els sovintejats controls policials vetllaran perquè ho complim.

Són quasi tres quarts de quatre quan arribem al control d'accés al túnel del canal de Suez. Triguem quatre minuts a travessar aquesta via subterrània per on passen ben justos dos vehicles. La ciutat de Suez és al sud del túnel, a uns cinc quilòmetres, però nosaltres, arribats a l'Egipte continental, girem en direcció nord, vorejant els llacs Amargs i el llac Timsah per la carretera 24, que ens portarà a Ismailiya. El canal de Suez, construït aprofitant les dimensions d'aquests llacs naturals, esdevé una barrera geogràfica immillorable com a element defensiu. En la història contemporània s'hi esdevingué la batalla d'Ismailiya entre l'exèrcit egipci i l'israelià i, per aquella zona, les tropes egípcies van creuar el canal de Suez a l'octubre de 1973. La història recent ens ajuda a evocar la frontera militar dels temps antics,

16. Rainer STADELMANN, «Sety I», en Donald B. REDFORD (ed.), *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt*, New York: Oxford University Press 2000, vol. 3, 272-273.

amb la coincidència que algunes guarnicions faraòniques esdevingueren enclavaments estratègics del modern exèrcit israelià, principalment en la contrada que rodeja la ciutat d'El-Qantara Est.¹⁷

Defenses naturals de l'Antic Egipte. L'Antic Egipte gaudia d'unes barreres geogràfiques que delimitaven el seu territori i que esdevenien defenses naturals que dificultaven l'accés dels invasors. Al sud: les cataractes del Nil. A l'oest: el desert de Líbia. Al nord: el mar Mediterrani. A l'est: el desert del Sinaí i el Mar Roig. La frontera de l'est era la més protegida gràcies a la geografia de la zona i a les guarnicions militars estratègicament distribuïdes. També era la més perillosa i la més susceptible d'invasions dels imperis de l'Antic Pròxim Orient. La defensa geogràfica d'aquesta vessant la formaven l'antic llac Ballah, el llac Timsah i els llacs Amargs. En algunes èpoques de l'any sembla que podien connectar-se entre ells i amb el Mar Roig. L'accés a Egipte per aquesta àrea quedava reduït a pocs espais curosament vigilats per fortificacions militars egípcies.

A les cinc de la tarda entrem al recinte de la catedral copto-catòlica d'Ismaïliya, dedicada a sant Marc. És una bella església originàriament catòlica romana, construïda l'any 1930 i dedicada a sant Francesc de Sales, atesa de bell principi per la custòdia franciscana de Terra Santa fins que fou cedida al patriarcat copto-catòlic d'Alexandria. Els habitants d'Ismaïliya la coneixen com la *knisa fransauï* (l'església francesa). Actualment aplega una comunitat cristiana d'unes mil dues-centes persones.

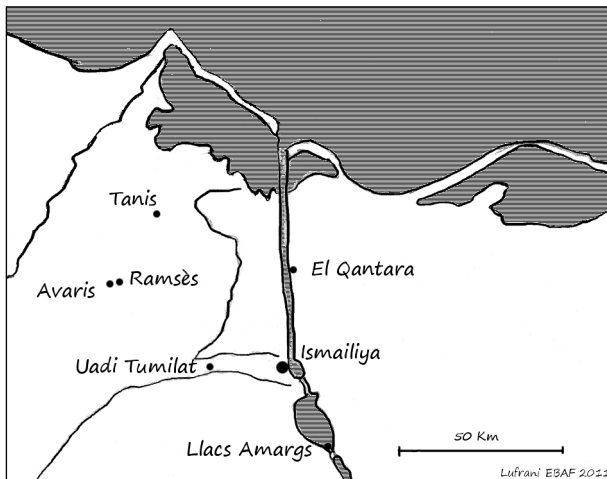
Ens acomiadem, agraïts, de la comitiva que ens ha deixat a la porta del que serà el nostre allotjament aquests dies. El bisbe Makarius Tawfik surt a rebre'ns amb una abraçada fraterna. Asseguts al seu despatx som obsequiats amb llimonada, aigua i figues, amables expressions de la inimitable acollida egípcia. Nosaltres, al nostre torn, el corresponem amb un assortit de les centenàries i delicioses galetes Trias. Encetem una conversa —llarga i interessant— sobre la història de l'Església a Orient, l'ecumenisme amb l'Església copto-ortodoxa, les relacions dels cristians amb un govern musulmà...; temes variats que mostren la intel·ligència i la bonhomia del nostre amfitrió. Ell mateix ens acompanya a les nostres estances i s'ocupa, personalment, que tinguem el necessari. Ens allotja en els millors espais de la casa: una habitació amb aire condicionat on dorm el patriarca copto-catòlic quan visita Ismaïliya i una habitació amb una gran balconada per on passa un agradable corrent d'aire després d'obrir dues portes i dos porticons immensos.

17. El-Qantara té les denominacions Est i Oest per estar dividida pel canal de Suez.

A dos quarts de nou sopem. Presideix la taula *amba*¹⁸ Makarius i l'acompanyen el seu cordial secretari, *abouna*¹⁹ Yosef, i un jove diaca, també de nom Yosef. Una llarga sobretaula, amarada d'acudits i anècdotes divertides, expressen la mirada amable i bonhomiosa que els egipcis tenen sobre les coses. Ambientats en la seva realitat, sentint-nos com a casa, aixequem taula dues hores després. Anem a reposar, que demà hem d'aixecar-nos aviat.

4. EL SOJORN DEL POBLE D'ISRAEL EN EL DELTA ORIENTAL DEL NIL (2n DIA)

A les set del matí som a l'entrada del recinte de la catedral. Ens esperen Alaa', que conduirà el mateix vehicle d'ahir, i l'amic Ashraf acompanyat de l'Ahmed, que ens farà de guia els propers dies. El nostre objectiu d'avui és visitar la restes de les antigues ciutats faraòniques de Tanis (San el Hagar), Avaris (Tell el Daba'a), i Pi-Ramsès (Qantir i voltants). Són excavacions que ens ajudaran a entendre i a contextualitzar la significança d'aquesta zona ubicada a l'est del delta del Nil, una extensió molt fèrtil on s'arriben a fer tres collites l'any. Estem parlant de la regió bíblica de Goixen.

18. Títol que l'Església copta dóna als bisbes o als sants.

19. Literalment «nostre pare». Denominació popular i habitual que els cristians de llengua àrab donen als preveres. Podria equiparar-se al nostre «mossèn».

La regió de Goixen. El llibre del Gènesi i de l'Èxode citen diverses vegades aquesta terra. Josep fa baixar el seu pare a la terra de Goixen.²⁰ Es tracta de la contrada més fèrtil, on hi ha el bo i millor del país.²¹ Josep va a trobar el seu pare en aquesta regió.²² Ser pastors d'ovelles i de cabres facilita la instal·lació en aquesta zona on hi ha pastures.²³ El faraó diu que s'instal·lin en la part millor d'Egipte i que puguin fer de majorals dels seus ramats de la zona.²⁴ S'instal·len a la millor regió d'Egipte, en la terra de Ramsès, i reben terres en propietat.²⁵ Se subratlla que els israelites viuen a la regió de Goixen on van comprar-hi propietats i allí progressaren.²⁶ Quan porten a enterrar Jacob a Canaan, només les criatures i els ramats d'ovelles i cabres romanen a la terra de Goixen.²⁷ Els israelites són obligats a treballs forçats i construeixen les ciutats d'aprovisionament de Pitom i Ramsès.²⁸ També preparen argila, fan maons i s'ocupen de les feines del camp.²⁹ El faraó mana de tirar al Nil els nens hebreus.³⁰ La filla del faraó i els israelites viuen a la vora del Nil.³¹ La regió de Goixen no pateix la plaga dels tàvecs, perquè allí habita el poble de Déu.³² Moisès demana d'anar desert enllà, uns tres dies de camí, a oferir sacrificis³³ i el faraó demana que no s'allunyin gaire car és fàcil fer-ho des de Goixen.³⁴ Només aquesta regió s'allibera de la plaga de la pedregada.³⁵

La regió de Goixen és, segons la informació que extraiem dels textos bíblics, una terra molt fèrtil, amb possibilitats de pastures, de terreny argilós per a poder fer maons, a prop del Nil, lloc on resideix el faraó i al marge del desert. Tot plegat fa pensar que es tracta de la part més oriental del delta del Nil, tocant la zona desèrtica que hi ha abans d'arribar al llac Timsah i les guarnicions militars frontereres.

20. Gn 45,10.

21. Gn 45,18.

22. Gn 46,29-30

23. Gn 46,34; 47,1.4.

24. Gn 47,5.

25. Gn 47,11.

26. Gn 47,27. Federico Contardi ens aclareix que antigament no existia la propietat privada. Els camps i les propietats eren arrendats al temple, que les havia rebut del palau reial per administrar-les. Els arrendataris havien de donar-ne comptes. Quan els textos bíblics ens mencionen la compra i la possessió de propietats era més un ús de fruit que una adquisició. Seria l'equivalent a uns masovers. Al respecte, Contardi ens suggereix la lectura de Jac J. JANSEN, *Commodity prices from the Ramessid period: an economic study of the village of Necropolis workmen at Thebes*, Leiden: Brill 1975.

27. Gn 50,8.

28. Ex 1,11.

29. Ex 1,14.

30. Ex 1,22.

31. Ex 2,3.5.

32. Ex 8,18.

33. Ex 8,23.

34. Ex 8,24.

35. Ex 9,26.

Per a arribar a la moderna localitat de San el Hagar fem una ruta poc lògica. En lloc d'anar pel camí més directe seguim per la carretera que surt d'Ismailiya en direcció nord, vers la ciutat d'El-Qantara Oest. Uns sis quilòmetres abans d'arribar-hi ens desviem a l'oest per la carretera 405. Aquesta giragonsa és una prescripció policial que ha delimitat les carreteres per on hem de circular.

Aprofitem la llargada de l'itinerari per a gaudir dels coneixements que Ashraf té de la zona, car es va criar a prop d'Ismailiya, concretament a Abu Suweir, malgrat sigui originari d'Assyut. De petit es desplaçà aquí perquè el seu pare va ser-hi destinat com a soldat, car tot aquest territori és zona militar. Ens explica que als voltants d'Ismailiya es produeix fruita abundant i exquisida a més de ser el principal planter de futbolistes del país, que subministra jugadors als altres equips. Escoltant el nostre afable guia passem per la localitat d'El Salhiya. D'aquí, per la carretera 48, que s'encara quasi en direcció nord, travessem i deixem enrere El-Huseiniya. A les nou menys cinc, quasi dues hores després de sortir, arribem al nostre primer destí: la faraònica ciutat de Tanis.

San el Hagar és la ciutat moderna que custodia, mirant a l'oest, les cent vuitanta hectàrees que constitueixen el recinte arqueològic de Tanis, encara avui majoritàriament no excavat. Es tracta d'una àrea custodiada pel Consell Suprem d'Antiguitats egipci (SCA). Malgrat això, l'entrada és ben desballestada: un portal fictici amb una barra metàl·lica de color blanc semblant a la d'un pas a nivell, una màquina detectora de metall que no funciona, un mapa de l'indret de llauna rovellada, estàtues repenjades a les parets d'uns barracons. Pujant per un camí ple de solcs i de forats provocats per l'aigua, arribem a dues construccions on hi ha lànguidament asseguts a la seva ombra alguns policies vestits de negre. Dos guardes que treballen en aquest indret ens acompanyen mentre Ashraf comença les seves explicacions.

Tanis (San el Hagar).³⁶ La ciutat de Tanis apareix mencionada vuit cops en la Bíblia: en grec com a *Tanis* i en hebreu com a *Tzoan*. L'al·lusió més interessant és a Nombres 13,22, on puntualitza que Hebron va ser fundada set anys abans que Tanis. Segons Isaïes és tracta de la ciutat més important d'aquell moment per a Israel

36. Cf. <<http://www.touregypt.net/featurestories/tanistombs.htm>> [Consulta: 20 gener 2011]; Geoffrey GRAHAM, «Tanis», en REDFORD, *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt*, vol. 3, 348-350; Federico POOLE, «Tanis (San el-Hagar)», en Kathryn A. BARD (ed), *Encyclopedia of the Archaeology of Ancient Egypt*, London: Routledge 1999, 755-57; Federico POOLE, «Tanis, royal tombs», en BARD, *Encyclopedia of the Archaeology of Ancient Egypt*, 757-759.

(Is 19,11; 19,13; 30,4). Ezequiel anuncia la invasió babilònica d'Egipte i cita Tanis entre les ciutats que seran destruïdes (Ez 30,14). El salm 78 cita dues vegades la «plana de Tanis» associant-la amb la sortida d'Israel de terres egípcies. Finalment, el llibre de Judit assenyala Tanis com els límits de la terra de Goixen (Jdt 1,10).

Tanis, *Djanet* en jeroglífic, fou la capital de la dinastia XXI. La ciutat potser es projectà com la rèplica de Tebes en el delta del Nil en quant a la distribució i a la dedicació dels seus temples. Autèntica metròpolis religiosa i funerària durant la dinastia XXII, la importància de Tanis radicava en la seva antiga proximitat al mar i al braç tanític del Nil. Aquesta preeminència continuà durant tota l'època ptolemaica fins a l'època cristiana. Les modificacions del terreny van provocar un abandonament progressiu de la ciutat fins a la seva descoberta en època moderna. Abans de les excavacions arqueològiques a Tell el Daba'a-Qantir, la ciutat de Tanis era identificada com la Ramsès de la Bíblia, i això, degut a la presència de nombroses restes que en realitat van ser portades a Tanis procedents d'Avaris i de Ramsès a partir de la dinastia XXII.

L'ingrés al gran i desolat *temenos* del temple d'Amon (430 × 370 m.) esdevé surrealista per qui està acostumat a les majestuoses edificacions del temple d'Amon a Karnak, però al mateix temps irradia una solemne dignitat realçada pel cel nuvolós de les primeres hores del matí. Les restes de blocs de pedra finament treballats, de fragments d'estàtues i de munts de runes marquen l'eix oest de Tanis. Passem per la que fou la porta monumental del temple, feta de granit i, passada la qual, una vintena d'obeliscos disposats de dos en dos ens donen la mesura de l'alternança entre els pilons i les sales o els patis amb columnes.

La nostra atenció es dirigeix a unes construccions semisoterrades que hi ha en el vessant sud. Es tracta d'una necròpolis reial, el nucli de la qual remunta a la dinastia XXI. En una complexa història de reutilitzacions i d'intents —alguns reeixits— d'amagar els tresors funeraris als lladres, es troben les restes de sepultures de diversos faraons, de les seves esposes i de personatges de la cort. La descoberta més espectacular (per Pierre Montet l'any 1939) fou la tomba de Psusennes I (1055-1004).³⁷ Consta de cinc habitacions i és on es trobà el sarcòfag de plata de Sheshonq II (fill gran de Sheshonq I que fou sacerdot i no regnà). Psusennes I fou inhumat en un gran sarcòfag de granit que pertanyia a Merneptah (1237-1226), faraó de la dinastia XIX. Dins d'aquest sarcòfag n'hi havia un altre, també de granit, que contenia un altre sarcòfag de plata pura i una màscara d'or pur, tot

37. Advertim el lector que la cronologia dels faraons i dels períodes històrics segueixen la periodització feta per l'egiptòleg Nicolas Grimal. Cf. Nicolas GRIMAL, *Historia del Antiguo Egipto*, Madrid: Ediciones Akal 2004.

rodejat d'un ric tresor funerari, actualment exposat al museu egipci del Caire, al costat del tresor i la tomba de Tutankamon. Una altra tomba va ser trobada intacta, la del faraó Amenemope (1000-990 aC).

Pugem dalt d'un tosc mur de maons i de ciment que envolta i protegeix una tomba oberta. De dalt estant veiem les restes del sarcòfag de Sheshonq III (819-767 aC) i de Sheshonq IV (763-725 aC). Admirem, bocabadats, les inscripcions jeroglífiques, encara ben visibles i colorejades en alguns racons. Observem també altres tombes, com la d'Osorkon II, que destaca pel seu imponent sarcòfag de granit. La intricada història d'enterraments d'aquesta necròpolis encara no ha estat plenament compresa pels arqueòlegs.

Continuem la visita en direcció nord-est, retornant sobre l'eix del temple d'Amon. Al nord deixem sense visitar les restes, escassament visibles, d'un altre temple, i el forat que corresponia al llac sagrat. Ens aturem a l'extrem oriental de l'àrea excavada, davant uns quants fragments de columnes caigudes de granit rosa. Ashraf ens explica la tècnica «d'apropiació» dels elements arquitectònics reutilitzats. Ens mostra una columna on hi ha gravats dos cartutxos faraònics. En un hi ha inscrit el *praenomen* i en l'altre el *nomen* del faraó, és a dir, el títol i el nom del faraó. Originàriament, els dos cartutxos feien referència a Ramsès II, amb el *praenomen* «Ousermaâtrâ-Setepenrâ» (*Potent la veritat de Ra, Escollit de Ra*) i el *nomen* «Ramesu Merí Amon» (*Ramsès estimat d'Amon*). El faraó Sheshonq III esborrà el nom de Ramsès i afegí al damunt el seu. Així el *nomen* quedava convertit en «Sheshonq Merí Amon» (*Sheshonq estimat d'Amon*). De retruc, el *praenomen* també es referiria a ell. Ashraf ens mostra com el cartutx retocat, on hi ha el nom de Sheshonq afegit, està a un nivell més profund que la resta de la inscripció. Això demostra que el nom anterior ha estat repicat i la pedra allisada, a fi de poder gravar-hi a sobre, ocasionant un desnivell apreciable. Així, afirma Ashraf, l'espavilat de Sheshonq III, retocant el *nomen*, prenia com a *praenomen* el del més prolífic constructor de la història de l'Egipte faraònic.

Seguim en direcció est, pujant dalt d'un turó de runa, a tocar dels fragments de columnes que acabem d'inspeccionar. Els guardes que ens acompanyen ens ensenyen un maons d'adob —amagats sota unes pedres protectores— que porten un segell faraònic. Som damunt els vestigis del mur est que rodeja el recinte del temple. Refem el camí i avancem pel mateix turó de runes que voreja el vessant sud del recinte del temple. Arribats al vessant oest, ens desviem al sud, a inspeccionar les ruïnes del temple de Mut i de Khonsu infant, la mateixa triada de Tebes. Allí trobem traces d'excavacions recents. En efecte, una missió arqueològica francesa ve cada any a excavar

en aquest espai immens.³⁸ Veiem dos grans pous, construïts amb blocs de pedra calcària blanca i les restes d'un nilòmetre. El tall vertical d'una rasa profunda ens mostra el bon estat de conservació de les restes de les parets del *temenos* d'aquest temple. Les activitats arqueològiques de l'equip francès no es limiten a les excavacions sinó també a la protecció de l'indret, constantment amenaçat de filtracions d'aigua salada del subsòl.

Sortim a poc a poc del recinte arqueològic caminant sobre els turonets de runa que el configuren. Ens reca contemplar que només s'ha excavat una quarta part de l'antiga Tanis. Sota els nostres peus s'amaguen encara tantes coses i les tenim tant a prop! Hi ha tanta feina a fer i tantes coses a descobrir!

Passats pocs minuts de dos quarts d'onze, després d'una hora i mitja de visita, acomiadats de tothom i repartides les propines, sortim cap el nou destí. Emprenem la marxa quan es presenta un cotxe amb quatre policies que ens escortaran. El vehicle policial ens precedeix amb la sirena engegada! Les nostres cares són de circumstàncies. Per a arrodonir-ho, minuts després s'afegeix a la comitiva una furgoneta amb vuit policies. Comencem a fer broma sobre la protecció a la qual estem sotmesos, al nostre parer desproporcionada i aparatosa. Refem en direcció sud i per la carretera 48 el camí d'anada. Ens dirigim al proper lloc del programa, o millor dit, a un conjunt de llocs que es troben a poca distància els uns dels altres: Tell el Daba'a (Avaris, la capital dels hicsos), Qantir (Pi-Ramsès), i l'àrea d'El Khataana (on s'agrupen quatre llocs: Tell el-Qirqafa, Ezbet Rushdi el-Saghira, Tell Abu el-Shafi'a i Tell el-Fara'un).

Aquesta zona és ben enredada, i les excavacions dels arqueòlegs egipcis Mahmud Hamza, Labib Habachi, Shehata Adam, i les de la missió arqueològica austríaca comandades per Manfred Bietak —encara avui activa—, han pogut aclarir algunes interpretacions fonamentals relacionades amb la narració bíblica del llibre de l'Èxode.³⁹ Avaris, que fins a les excavacions de Tell el Daba'a-Qantir se sostenia que era Tanis i que coincidia amb Ramsès, sembla avui dia encertat que es trobés a l'actual Tell el Daba'a, una zona de dos quilòmetres quadrats, ocupada des de l'Imperi Mitjà, quan la ciutat es trobava pròxima al braç del Nil i veïna al mar. Era un lloc estratègic adoptat com a capital pels hicsos, uns semites que conquistaren la zona i esdevingueren reis d'Egipte.

38. Per a comprendre l'extensió de l'antiga Tanis tinguem present que concretament la zona sagrada de la ciutat hauria de tenir, almenys, set temples.

39. Cf. Labib HABACHI †, *Tell el-Dab'a I: Tell el Daba'a and Qantir, the site and its connection with Avaris and Piramesse*, Viena: Verlag der österreichischen Akademie der Wissenschaften 2001, 116-127.

Els hicsos.⁴⁰ Van aparèixer com a entitat política durant les darreries del Segon Període Intermedi (1664-1569 aC). El nom d'hicsos és la derivació grega de l'egipci *heqa khasut*, que significa: «governants de terres estrangeres». Textos de finals del Segon Període Intermedi i dels inicis de la dinastia XVIII es refereixen a ells com a «asiàtics». Les excavacions efectuades a Tell el Daba'a per Manfred Bietak a partir de la dècada dels anys seixanta, ampliaren significativament els coneixements d'aquest col·lectiu, ara identificat també per l'arqueologia. Les conclusions a les que arriben els arqueòlegs són que Avaris (Tell el Daba'a) esdevingué la seva capital; que en el delta s'establiren principalment a l'est del braç pelusià del Nil (Tell el Daba'a, Tell el Yehudiyeh; Tell el Maskhuta); que el seu assentament a la zona podria haver estat ja en temps de la dinastia XIII, abans del seu domini polític; que els seus orígens cal anar-los a cercar al Llevant en l'època del Bronze Mitjà (MBA) entre les diverses ètnies canaees.

La dinastia XV (1664-1555 aC) a Avaris era constituïda per sis reis, amb noms semítico-occidentals o egipcis (no hurrites), els anomenats «governants de terres estrangeres». Algunes de les darreres llistes dels reis els ignoren completament perquè eren un element estranger i els egipcis cercaven d'eliminar de la memòria nacional l'estigma de la seva ocupació. En una versió de Manetho la seva arribada forma part d'una invasió d'un poble desconegut, però una versió més fidedigna d'Eusebi de Cesarea sosté que van arribar de Fenícia. És interessantíssim comprovar l'enorme coincidència de les restes de ceràmica i d'altres estris trobats a Tell el Daba'a i a Tell el Maskhuta durant la dinastia XV amb les troballes fetes en la contemporània Palestina i Fenícia (Bronze Mig Iib).⁴¹

El punt àlgid del domini polític dels hicsos a Egipte i fronteres enllà, l'ostentà Apofis (1605-1569 aC). El setge i la conquesta d'Avaris, i l'expulsió del darrer governador de la dinastia XV, apareixen gravats en la inscripció d'una tomba d'un soldat professional (Ahmose, fill de la dona Ebana), que serví durant el regnat dels tres primers reis de la dinastia XVIII. El soldat Ahmose explica la seva participació en dos atacs a Avaris i rodalies amb el faraó Ahmose (1569-1545 aC), el primer de la dinastia XVIII i que inaugura l'Imperi Nou (1569-1081 aC). La inscripció permet d'interpretar que el faraó Ahmose conquerí primer On (Heliòpolis), passà de llarg d'Avaris per conquerir l'estratègica fortalesa fronterera de Silè, i tornà a Avaris per assetjar-la i conquerir-la. La inscripció segueix recontant que els combats per expulsar els hicsos del territori van allargar-se tres anys en la localitat de Sharhan (al sud de Canaan).

Arribem a l'antiga capital dels hicsos passada poc més d'una hora, a tres quarts i cinc de dotze. Som a Tell el Daba'a. Ens desviem a la dreta de la

40. Cf. «The Hyksos in Egypt» en Donald B. REDFORD, *Egypt, Canaan, and Israel in Ancient Times*, Princeton: University Press 1992, 98-122; Manfred BIETAK, «Hyksos», en REDFORD, *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt*, vol. 2, 136-143; Anson F. RAINEY – R. STEVEN NOTLEY, *The Sacred Bridge. Carta's Atlas of the Biblical World*, Jerusalem: Carta Jerusalem 2006, 57-64.

41. Carol A. REDMOUNT, «Pots and Peoples in the Egyptian Delta: Tell El-Maskhuta and the Hyksos», *Journal of Mediterranean Archaeology* 8.2 (1995) 61-89.

carretera, creuem un dels incomptables canals d'aigua de la zona i, just passat el pont de ciment, ens aturem davant una gran porta metàl·lica tancada amb una grossa cadena i un enorme cademat. La nostra comitiva no ha passat desapercebuda. Instants després apareix —corrents— un home amb una *galabeya*⁴² marronosa, empolsegada i descolorida. Branda una moderna i aparatosa escopeta penjada a l'espatlla. És el guardià del recinte on viuen i treballen els arqueòlegs responsables de l'excavació. S'inicia una conversa inacabable a tres bandes: Ashraf, els policies que ens acompanyen i el guardià. Des de la distància observem com aquell home malgirbat i escanyolit, reforçat per l'arma que el complementa, mou negativament el cap de dreta a esquerra, gesticula amb exageració i parla en veu alta. Passada una llarguíssima estona Ashraf puja a la furgoneta amb cara seriosa. Ens diu que els arqueòlegs no hi són, que el recinte està tancat i que no hi podem entrar. Ens hem d'accontentar amb la informació dels articles fotocopiats que portem, sense la possibilitat de contrastar i de verificar el que diuen.

Avaris (Tell el Daba'a).⁴³ Les primeres traces d'ocupació del lloc apareixen al Primer Període Intermedi, al voltant de l'any 2040 aC. El faraó Amenemhet I (1991-1962 aC), fundador de la dinastia XII, transformà el lloc en una zona reial. Durant la dinastia XIII, el poder central egipci s'afeblí i estrangers de procedència asiàtica començaren a establir-se a l'est del delta, portant amb ells la seva tipologia de construccions (Mittelsaal i Breitraum),⁴⁴ així com el costum d'inhumar els morts en complexes funeraris adjacents a les cases. Altres detalls, com tombes familiars al voltant dels temples, enterraments amb armes, el sacrifici habitual d'ovelles, ases enterrats davant la porta de la tomba..., evidencien que no és tracta d'una població de cultura egípcia.

El trobament de tombes de guerrers amb part del tresor funerari encara present *in situ* testimonia l'origen asiàtic de la població d'Avaris en aquell període. La ciutat esdevingué un important centre comercial en contacte amb Canaan i amb l'Egeu. Durant les excavacions de l'any 1990 a Ezbet el Helmi, poc distant de Tell el Daba'a, la missió arqueològica austríaca desenterrà un palau-ciudadella amb un jardí del període dels hicsos (1664-1600 aC), abandonat i successivament reocupat en el curs de la dinastia XVIII.

42. Túnica tradicional egípcia que té les seves peculiaritats segons la zona.

43. Cf. La pàgina web oficial de les excavacions austríaques a Tell el Daba'a: <http://www.auaris.at/html/index_en.html> [Consulta: 20 gener 2011]; Manfred BIETAK, *Avaris, the capital of the Hyksos. Recent excavations at Tell el Daba'a*, London: British Museum Press 1996, 67-83; Manfred BIETAK, «Tell ed-Dab'a», en REDFORD, *Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt*, vol. 1, 351-354.

44. Cf. G. R. H. WRIGHT, *Ancient Building in South Syria and Palestine*, Leiden: Brill 1985, 282-298.

Les inscripcions d'algunes tombes de El Kab (Alt Egipte) ens diuen que Avaris va ser conquistada pel rei de l'Alt Egipte Ahmose. Segons les excavacions arqueològiques, sembla que Avaris no va ser destruïda durant la campanya d'Ahmose i que romangué com un important centre militar i comercial. En el mateix lloc de la fortalesa dels hicsos, va ser construïda, durant la dinastia XVIII, una nova fortalesa que dominava una ciutat quasi completament abandonada pels seus habitants, els quals havien negociat la seva retirada vers el Llevant meridional, com afirma Flavi Josep (*Contra Apionem*, I, 14, 58) i com l'arqueologia sembla corroborar. En aquesta nova fortalesa s'han trobat fragments de frescos d'estil minoic semblants als del palau de Knossos (Creta), evidenciant una estreta relació amb la regió de l'Egeu. Una hipòtesi suggestiva, basada en el fet que el palau de Knossos exhibeix unes pintures molt semblants en el saló de recepció de la reina, és que existissin lligams dinàstics entre Knossos i la cort d'Avaris a l'inici de la dinastia XVIII. En efecte, en aquella època únicament el palau de Knossos i el d'Avaris presentaven aquest tipus de decoració, assumida sols més tard per les corts micèniques.

Precedits pel cotxe policial i seguits per la furgoneta, ara sense la sirena encesa, anem a la recerca de la ciutat faraònica de Ramsès, citada en Èxode 1,11 i enterrada sota l'actual poble de Qantir. Ens desviem de la carretera i passem per un laberint de camins, conreus i cases isolades. Travessem un petit pujol de sorra amb matolls dispersos, algunes escombraries i trossos de filferrada trencada i desgastada. Crida l'atenció que és l'únic indret que no està conreat. Seran les restes de Ramsès?

Ens aturem al costat d'aquest monticle, davant la porta d'una finca protegida amb unes parets blanques i lluent. Surt a rebre'ns el guardià, un egipci amb una *galabeya* blau cel. Sembla que viu a dins i que, alhora, fa de masover. També porta una escopeta penjada a l'espatlla, molt més antiga que l'anterior que hem vist, però ell la duu sense cap ostentació. Les seves faccions i moviments són més moderats i plàcids que els del guardià anterior. Ens saluda educadament a tots i comença una nova conversa —aquesta vegada no tan perllongada— entre ell, Ashraf i algun policia. Entretant, nosaltres ho aprofitem per a fer lligams amb els altres policies que ens custodien. Parlem del tema més recurrent de tots: el futbol.

Malgrat les reticències inicials del guardià, aconseguim entrar dins la propietat, agençada d'una manera impecable, amb un bell jardí i unes pèrgoles que ens cobreixen del pesat sol del migdia. Som al recinte propietat de l'expedició austríaca i que, com el lloc anterior, atès que és el mes d'agost, quan fa més calor, tots són de vacances. En la finca hi ha el magatzem i el taller on guarden i restauren les troballes, però el guardià ens diu que no està autoritzat a obrir-lo. Constatant un segon fracàs,

optem per endegar una conversa amb ell i aprofitar la nostra visita tant com puguem. Li preguntem si coneix personalment a Manfred Bietak, el cèlebre arqueòleg responsable de l'excavació. El rostre se li il·lumina i comença a prodigar-se en explicacions. Ens aclareix que Bietak ja és gran i que des del 2009 ha assumit la direcció l'egiptòloga Irene Forstner-Müller. Li comentem l'exploració que estem fent i la nostra doble decepció de no poder visitar Tell el Daba'a i Qantir. Li ensenyem els apunts i els articles fotocopiats que portem sobre aquests indrets i li preguntem sobre les peces més importants que s'han descobert aquí, especialment els gravats minoics on apareixen les escenes dels braus i dels acròbates. També li demanem sobre la possibilitat de visitar els quatre llocs que voregen El Kathana.

No sabem si es deu al fet que li hem caigut bé, o que s'ha compadit de la nostra frustració, ens diu que esperem un moment. Torna de seguida amb uns fulls de mida DIN A3. En el primer hi apareix una fotografia —via satèl·lit— de la zona, on hi ha assenyalats els llocs que avui volem visitar. No podem donar crèdit al que veiem: tots són colgats per edificacions o per conreus! Portem articles fotocopiats de revistes arqueològiques on es veuen nítidament les imatges dels llocs excavats a l'aire lliure! Constatem amb pesar que en l'actualitat ja no és així! Riccardo ens aclareix el *modus operandi* de les excavacions en aquesta zona del delta, referit per arqueòlegs que hi han treballat: es lloga el camp a un *fel·la* (un pagès), es fa l'excavació, es treu el que es considera important i després es colga de nou; així el camperol continua amb la seva activitat agrícola.

El guardià ens ensenya un altre full: una gran fotografia de la recomposició del fragment dels acròbates amb els braus. També ens mostra altres fulls amb imatges d'altres troballes importants fetes a la zona. Aquest instruït guardià i masover, sap el valor del que està custodiant i, intentant acontentar-nos tan com pot, ens assenyala una feixa de la finca on sobresurt una pedra. A sota, ens diu, hi ha restes de Pi-Ramsès.

Li agraïm tanta amabilitat i explicacions, i li donem, seguint l'habitual costum egipci, una propina, que ell refusa. Hem d'insistir que la prengui. Un detall més de la integritat del guardià, que ens acompanya fins als vehicles. La comitiva reprèn la marxa, travessant de nou el monticle no conreat, que, ara sí, sabem que són algunes de les restes de la faraònica Pi-Ramsès. Ens brolla un nou sospir de melangia mentre passem sobre les restes d'una ciutat bíblica i que la nostra civilització ha colgat per a conrear i per a edificar-hi al damunt.

Pi-Ramsès (Qantir).⁴⁵ En la Bíblia és anomenada sis vegades (en grec *Ramesse* i en hebreu *Rameses*), sempre entorn de la sortida d'Egipte, llevat del llibre de Judit que cita la ciutat després de Dafne i abans de la terra de Goixen (Jdt 1,9). Gènesi 47,11 explica que Josep i el seu pare i germans van viure a la millor terra d'Egipte: «la terra de Ramsès». Èxode 1,11 cita les ciutats d'aprovisionament de Pitom i Ramsès. Èxode 12,37 indica que els fills d'Israel van sortir de Ramsès en direcció a Sucot. Nombres 33,3 coincideix dient que Ramsès és la ciutat on s'inicià la sortida del poble i Nombres 33,5 indica l'itinerari que començà a Ramsès i que van acampar a Sucot.

Dos quilòmetres més al nord, en l'actual poble de Qantir, Setí I (1314-1304 aC) construï una nova residència i, sobre l'àrea d'Avaris, hi reconstruï el temple al déu Seth, constituint els dos pols originals de la nova capital que continuà anomenant-se Avaris. Amb Ramsès II (1304-1237 aC) la residència reial canvia de nom i esdevingué Pi-Ramsès, «la casa de Ramsès, l'estimat de Amon, gran per les seves victòries », que es troba pràcticament sota la moderna Qantir.⁴⁶ Ramsès II en feu la seva capital i, d'aquesta ciutat, el famós faraó partí els primers anys del seu regnat vers la celebrada expedició contra els hittites, que conclougué amb la batalla de Cadeix. A Pi-Ramsès s'han trobat restes de palaus i de temples, que estigueren en ús durant tot el període en què fou la capital, la dinastia XIX i XX. La ciutat perdé la seva importància quan el braç tanític es desplaçà, ocasionant que la capital es traslladés a Tanis l'any 1078 aC. A partir d'aleshores la ciutat fou espoliada dels seus edificis i les seves pedres van ser reutilitzades en la construcció dels monuments de Tanis i de Bubastis.

Les excavacions de Qantir han evidenciat una estratigrafia que representa tres-cents anys de la seva història, del 1300 al 1000 aC. Partint del nivell més superficial, els arqueòlegs han trobat una necròpolis. Al nivell inferior successiu han aparegut estances d'una guarnició de carros de guerra. A sota de les estances s'ha localitzat una foneria amb instal·lacions per a produir i fondre bronze a nivell industrial, única en l'antiguitat per la seva tecnologia i per la seva extensió (uns trenta mil metres quadrats). En el darrer nivell estratigràfic es corresponen tres grans unitats contemporànies: la primera és un gran pati a peristil, utilitzat pels conductors dels carros de guerra amb pilastres octogonals sobre els quals hi ha gravat el protocol reial de Ramsès II, que correspon a la seva primera festa *Sed*, el jubileu de trenta anys del seu regnat; la segona unitat comprenia una foneria de bronze, or i plata; la tercera unitat abraçava una zona de quinze mil metres quadrats amb, almenys, cinc llargues construccions rectangulars —cadascuna amb un passadís de columnes en la part occidental— emblanquinades amb calç: probablement uns estables per més de quatre-cents cavalls i els seus palafreners. En aquesta tercera unitat s'han trobat

45. Cf. Edgar B. PUSCH, «Qantir / Pi-Ramsès», *Dossiers d'Archéologie* 213 (1996) 54-59; Edgard. B. PUSCH, «Piramesse», en REDFORD, *Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt*, vol. 3, 48-50; Edgard B. PUSCH- Anja HEROLD, «Qantir/Pi-Rameses», en BARD, *Encyclopedia of the Archaeology of Ancient Egypt*, 647-649.

46. Cf. Manfred BIETAK, «Avaris: Tell el Dab'a», *Dossiers d'Archéologie* 213 (1996) 16-23.

brides i altres guarniments amb el conegut joc de taula *Senet*;⁴⁷ així mateix s'han localitzat nombroses armes on —probablement— seria l'armeria i el quarter general dels carros de guerra.

El trobament en la ciutat de Pi-Ramsès d'armes i d'estris per a fabricar-les de segell hittita palesa la coexistència pacífica entre egipcis i hittites després del tractat de pau entre els dos regnes i el casament de Ramsès II amb la filla del rei hittita Hattusili III. A més de nombrosos objectes d'origen hittita, s'ha trobat a Pi-Ramsès una gran quantitat de manufactures minoiques i de representacions de divinitats estrangeres com Astarté.

Informats per l'instruït guardià, que els quatre llocs que rodegen l'àrea d'El Kathana són completament colgats, optem per tornar a Ismailiya. Marxem d'aquesta zona que amaga tants tresors arqueològics amb la intenció de tornar-hi en un futur. Però ara sabem que ha de ser durant la temporada de treball dels arqueòlegs: tardor, hivern o primavera. Entomant les contrarietats amb elegància, riem de nosaltres mateixos, perquè hem organitzat una exploració en ple mes de Ramadà, quan les excavacions estan aturades i els arqueòlegs fan vacances!

Entremig dels nostres jocosos comentaris s'introdueix dins la furgoneta el policia que fa de cap de l'escorta. Vol gaudir de l'aire condicionat del vehicle i, també, continuar l'apassionada conversa sobre futbol que havia iniciat abans d'entrar a la finca amb Riccardo, a qui no agrada el futbol. Ashraf, atent a tot, veu la seva cara de patiment i decideix alliberar-lo, captant l'atenció del policia i desviant la conversa. Som a prop d'El-Salhiya, que delimita les fèrtils terres del delta i ens aboca a un terreny desèrtic, parcialment conreat mercès al canal d'Ismailiya que flueix uns vint quilòmetres al sud. En els marges de les terres conquistades al desert, en una àrea encara sorrenca i inhòspita, observem un nombrós campament de nòmades que ens fa pensar a l'instant en els patriarques i les matriarques bíblics, instal·lats en aquesta zona amb altres pobles provinents de l'est.⁴⁸ Avui dia, con en temps faraònics, els nòmades procedents de l'est continuen acampant als marges de les terres cultivades. El que les colgades excavacions arqueològiques no ens han permès d'apreciar, ara ho contemplem espontàniament i amb una claredat irrefutable.

47. El *Senet* és originari de l'Antic Egipte i molt famós en aquella època. Es tracta d'un dels jocs de taula més antics que es coneixen. Cf. *Board Games Studies* 3 (2000) 16.

48. De fet, recordem un comentari de Hoffmeier referint-se a aquesta zona: «Since early times Semitic speaking people, desert clans, and merchant traders camped along the wadi Tumulat on their way to Egypt» (James K. HOFFMEIER, «Major Geographical Issues in the Accounts of the Exodus: The Pitfalls and Promises of Site Identification in Egypt», en Daniel I. BLOCK (ed.), *Israel, Ancient Kingdom or late Invention*, Nashville: B&R 2008, 121.

Es tracta d'una escena bíblica que volem gaudir de prop. Demanem amb celeritat d'aturar el vehicle i baixar. La nostra decisió ha desconcertat el policia que ens acompanya dins la furgoneta i els dos vehicles d'escorta que circulen al davant. No entenen la causa del nostre rampell. L'empenta amb què baixem del vehicle i la prestesa amb què ens dirigim al campament per a fer —amb discreció i respecte— alguna fotografia, queden neutralitzats per un advertiment del policia: al nostre voltant hi ha casernes militars —que no havíem vist— i és prohibit de fer fotografies. No obstant això, comprensiu, ens diu que només fotografiem el campament nòmada, però sense acostar-nos-hi. Avui, com en temps antics, els quarters militars segueixen evidenciant que som en una zona estratègica per a defensar les probables invasions asiàtiques. Aquesta escena del campament de nòmades i les casernes militars ha estat el punt àlgid de la jornada d'avui, sense oblidar la primera visita del dia a Tanis.

Els policies aprofiten l'avinentesa de l'aturada per a acomiadar-se de nosaltres en la cruïlla on ens havíem parat. Ens diuen que podem tornar pel camí més recte, la carretera 42 que va en direcció sud-est. No haurem de fer giragonses com hem fet en venir. El pas per aquesta nova ruta, més desèrtica, ens contextualitza oportunament els nòmades que acabem de veure i ens permet de fer la primera constatació del nostre viatge d'estudi: en aquesta zona desèrtica, que limita amb l'àrea fèrtil de conreu —on hi havia les ciutats de Tanis, Avaris i Pi-Ramsès—, els asiàtics pasturaven els seus ramats. Per aquí s'instal·larien els patriarques bíblics. En aquesta plana oberta, ampla i semidesèrtica podem emplaçar el camí sortida del poble d'Israel. Només per aquesta constatació ha valgut la pena el dia d'avui!

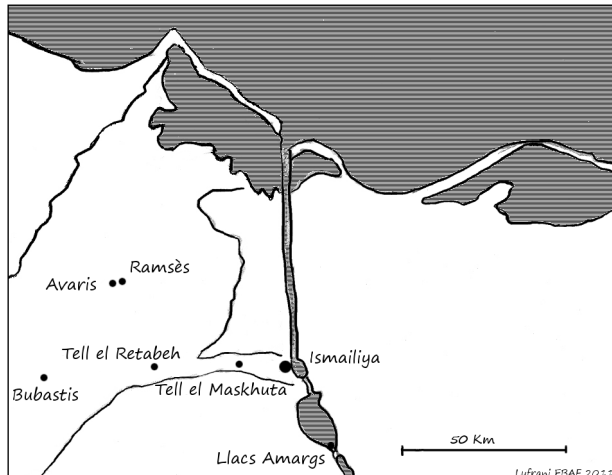
A les dues del migdia arribem a la porta del recinte de la catedral. La porteria és tancada. És hora de la migdiada. Silenci absolut. No gosem trucar el timbre i decidim esperar. Sense saber-ho, vivim una escena inspirada —segons Riccardo— per sant Pius de Pietralcina. Cansat, empolgat i afixat, Riccardo té necessitat d'anar al bany. Cercar un lloc on menjar i anar al servei no té sentit en temps de Ramadà: tot és tancat. Ens asseiem resignats a prop de l'estàtua de bronze de mida natural de sant Pius que presideix el jardí. Riccardo es va posant nerviós i decidim de fer alguna cosa. No sabem que ell acabava d'invocar sant Pius perquè obrís la porta. Ens aixequem i anem a l'extrem del jardí on hi ha una tanca de fusta amb un cademat. Ens apropem i ens adonem que es pot obrir. Passem i, just a l'esquerra, hi ha un bany. Ni fet a posta! Mentre Riccardo hi entra inspeccionem el llarg corredor a l'aire lliure que voreja l'edifici i trobem una entrada que ens porta a la cuina. Per a arrodonir-ho coincidim amb el cuiner que ens serveix quelcom de menjar i podem fins i tot fer la migdiada.

A la tarda optem per passejar i apropar-nos al llac Timsah. Prenem un carrer inacabable que arriba a un pont llarguíssim que cobreix parcialment un tros del llac. Vivim l'anècdota d'un musulmà religiós amb barba llarga que, veient la nostra, se'ns acosta i ens pregunta on hi ha una mesquita a prop. No és zona de mesquites, sinó de restaurants, de parades de peix amb pelicans lligats al davant, de nuvis que festegen, de pescadors que tiren la canya, de petites barques de rem, de joves i vells asseguts als marges del pont observant el llac i prenent la fresca.

Al capvespre, sopem junts amb *saidna*⁴⁹ Makarius i amb *abouna* Yosef, que continuen fent-nos sentir a casa amb la seva natural cordialitat.

5) LA SORTIDA D'EGIPTE PEL UADI TUMILAT (3r DIA)

Sortim de l'edifici episcopal a les set del matí, havent esmorzat i celebrada l'eucaristia. Al carrer ens esperen Alaa' i Ahmed amb la furgoneta. No podem sortir del pati, car el cancell d'entrada al recinte és tancat. Optem per saltar-lo, amb el vist-i-plau del policia que vigila l'edifici des de la gari-ta que hi ha al carrer.⁵⁰ Ningú no ens ha vist. Tothom dorm en aquestes hores. Els àpats nocturns del temps de Ramadà provoquen que es vagi a dormir tardíssim i així la jornada solar esdevé més suportable, en especial quan el dejuni coincideix, com enguany, amb el mes d'agost.

49. Denominació respectuosa i familiar que es dona als bisbes. Literalment diu: «senyor nostre». 50. Totes les esglésies d'Egipte són custodiades per la policia les vint-i-quatre hores del dia.

Avui anem en direcció oest fins a la ciutat de Zagazig. Visitarem el cor del famós uadi Tumilat seguint la carretera 49. Aquesta llisca paral·lela al canal d'Ismailiya, que reconverteix aquest terreny sorrenc i desèrtic en zona de regadiu.⁵¹ Surt el tema dels antics canals faraònics excavats per la zona i que pretenien enllaçar els braços més orientals del delta del Nil amb el Mediterrani i amb el Mar Roig. En temps de l'Imperi Nou aquests braços del Nil eren cinc i, segons els antics (Plini el Vell), eren set: tanític, mendesic, sebnític, canòpic, i els encara avui visibles: ftanític (Damietta) i bolbític (Rosseta).⁵² Per l'antiga Bubastis, on ens dirigim, passava el braç tanític, que es desviava en direcció nord-est fins la zona de Pelusium, on desembocava al mar.

Uadi Tumilat.⁵³ Es tracta d'una vall de cinquanta-dos quilòmetres de llarg per només dos a sis quilòmetres d'ample, que té la ciutat d'Abassa com a límit occidental, i a Ismailiya i el llac de Timsah com a límit oriental. Geològicament és un antic llit d'un gran riu del Plistocè. Per això les crescudes periòdiques del Nil cobrien habitualment la zona occidental del uadi que era protegit per un gran dic natural: Ras el Wadi (literalment «turó del uadi»), on hi ha l'excavació arqueològica de Tell el Retabeh i la moderna ciutat de Qassassin. La part oriental del uadi (uns 24 Km) era més difícil que fos coberta per l'aigua.

Són dos els períodes que el uadi sembla haver estat més poblat. El primer és el Segon Període Intermedi, quan hi hagué en la seva zona central una considerable presència d'asiàtics (els hicsos). L'altra època són les darreries del període Saïta (664-525 aC) fins a inicis del període romà. El faraó Necó II (610-595 aC) de la dinastia XXVI inicià la construcció del gran canal a nivell del mar que havia d'unir el Mediterrani amb el Mar Roig, un projecte successivament reprès per Darius I, Ptolemeu II i Trajà.⁵⁴

En l'Imperi Nou, segons fonts escrites, el uadi Tumilat era una zona militar coneguda per *Tjeku*. No és possible d'identificar el lloc de les fortaleses ressenyades, llevat de l'anomenada pel papir Anastasi VI (1200 aC) «fortalesa de Merneptah» que, segons Redford, correspon amb l'excavació de Tell el Retabeh.⁵⁵

51. Aquest canal fou construït abans d'iniciar les obres del canal de Suez. Es tractava de subministrar aigua dolça procedent del Nil per les obres del canal, per les ciutats de Ismailiya i Suez, i per potenciar el projecte de desenvolupament agrícola iniciat anys abans per Muhàmmad Alí. Cf. <<http://www.Ncbi.nlm.gov/pmc/articles/PMC2266887/>> [Consulta: 8 desembre 2011].

52. Cf. Pietro KASWALDER – Elena BOSETI, *Sulle orme di Mosè. Egitto, Sinai, Giordania* (Nuova guida EDB biblica e archeologica), Bologna: EDB 22002, 29-30.

53. John S. HOLLADAY JR., «Wadi Tumilat», en BARD, *Encyclopedia of the Archaeology of Ancient Egypt*, 878-881.

54. Cf. Carol A. REDMOUNT, «The Wadi Tumilat and the «Canal of the Pharaohs»», *Journal of Near Eastern Studies* 54 (1995) 127-135.

55. Donald B. REDFORD, «An Egyptological Perspective on the Exodus Narrative», en Anson F. RAINEY (ed.), *Egypt, Israel, Sinai. Archaeological and Historical Relationship in the Biblical Period*, Tel Aviv: Tel Aviv University Press 1987, 137-161, 140.

Les probables connexions d'aquest uadi amb les narracions bíbliques del sojorn patriarcal a Egipte, les tradicions sobre un primer canal a nivell del mar unint el Mediterrani i el Mar Roig a través del braç del Nil i el uadi Tumilat, i les restes —ja perdudes— d'un antic canal que lliscava per la longitud del uadi, converteixen també aquesta zona en un pas estratègic i en una via de comunicacions terrestres i aquàtiques que enllacen el delta del Nil amb la península del Sinaí i el Llevant meridional des de temps antics. Evoquem l'obra mestra de la literatura egípcia antiga datada del segle xx aC, «Les aventures de Sinuhé», que expliquen la fugida de Sinuhé pel uadi Tumilat, on hi havia els protectors Murs del Príncep, fortaleses construïdes per Amenemhet I (1991-1962 aC). La descripció que fa el text ens permet d'ambientar-nos amb molt de realisme per aquest territori segles abans dels esdeveniments de l'èxode israelita.⁵⁶

Vaig donar camí als meus peus cap el nord i vaig arribar als Murs del Príncep, que han estat construïts per rebutjar els asiàtics i per trepitjar els qui recorren les dunes (del desert). I em vaig col·locar ajagut darrere un arbust, tement que em veiés el sentinella de servei sobre la muralla.

Vaig caminar durant la nit i quan clarejava vaig arribar a Peten. Havent-me aturat en l'illa dels llacs Amargs, vaig sofrir un atac de set. Estava abrusat i la meva gola resseca. Em vaig dir: —Això és el regust de la mort—. Però vaig aixecar el meu ànim i vaig recompondre els meus membres quan vaig escoltar soroll i un mugir de ramats. Aleshores vaig distingir a uns asiàtics i em va reconèixer un nòmada que era allí i que havia estat a Egipte.

Em donà aigua i va coure llet per a mi. Vaig anar amb ell a la seva tribu i va ser bo el que ells van fer (per a mi).

Passen vint minuts de les vuit quan arribem a la primera excavació del dia: Tell Basta, la faraònica Bubastis, situada al bell mig de la ciutat de Zagazig, on va néixer i resideix el nostre conductor Alaa'. Estacionada la furgoneta en l'aparcament del recinte custodiat pel Consell Suprem d'Antiguitats, la policia turística se'ns acosta a l'acte. Un d'ells, alt i gros, ens acompanyarà durant la visita i també ens farà de guia. És un servei afegit per a guanyar-se un sobresou que amoreix el seu migrat salari de policia. La taquilla encara és tancada i una dona ens ven els tiquets cara a cara.

Passat l'accés d'entrada, apareix, a la nostra esquerra, una estructura museística molt moderna, acabada l'any passat, però encara inutilitzada. A

56. Traducció catalana extreta de Jesús LÓPEZ (ed), *Cuentos y fábulas del Antiguo Egipto* (Pliegos de Oriente), Madrid: Trotta-Publicacions i Edicions de la Universitat de Barcelona 2005, 46.

la nostra dreta veiem les runes del temple de Bastet. Davant els ulls ens trobem amb una esplanada pavimentada amb diferents desnivells, que cobreix un seguit de reconstruccions de les fundacions d'un temple. En la part central i més elevada s'erigeix una gegantina estàtua monolítica de nou metres d'alçada, trobada durant les excavacions de 2001-2003, dirigides per Christian Teizte i realitzades per la Universitat de Postdam i el Consell Suprem d'Antiguitats egípcia. L'estàtua és molt semblant a la de Meritamon, filla i esposa de Ramsès II, que es troba a Akhmim, en el protectorat de Sohag a l'Alt Egipte. Aquesta imponent estàtua de Bubastis hauria de ser de la reina Nefertari, esposa principal de Ramsès II, però fou reutilitzada per Osorkon II, que modificà la inscripció de la pilastra dorsal fent-hi esculpir el nom de la seva esposa Karomama.⁵⁷

Al costat de l'estàtua hi ha una endreçada exposició a l'aire lliure amb nombroses troballes de l'indret. Blocs finament treballats i fragments d'estàtues estan exposats sobre uns elegants suports. El policia ens indica els més interessants i els baixos relleus més bells. Darrere la mostra ens espera un camp d'interminables blocs de pedra en l'àrea del temple de la deessa Bastet, probablement destruït per un terratrèmol a l'inici del segle IX aC. Ens aventurem a caminar-hi amb molta cura perquè Riccardo ha estat advertit, per arqueòlegs que hi han excavat, que enmig de les restes hi ha moltes serps i escorpins. En efecte, el laberint de plantes i blocs de pedra sembla l'hàbitat ideal per aquests tímids animals. Al costat, a l'oest, separat per una precària filferrada, hi ha un campament militar on uns soldats fan instrucció sota la veu autoritària del seu oficial.

Caminem entre les runes del temple fins a arribar a la zona sud de l'excavació, on els arqueòlegs han localitzat les restes de quatre *naos*. Enllà, vers l'oest, hi ha més vestigis de la ciutat, però el policia ens diu que estan malmeses a causa de la construcció de l'actual ferrocarril. Acabada la inspecció del temple de Bastet, tornem enrere per visitar l'extrem nord-est del recinte, on hi ha una necròpolis amb tombes de diferents èpoques i les restes d'un palau de la dinastia XII. Quedem impactats de la varietat de tombes, unes d'adob i altres de pedra calcària molt clara. Les més importants i millor conservades són preservades de la intempèrie per unes construccions matusseres i antiestètiques que colpegen la vista. Reeixim a entreveure alguna pintura a través de les seves finestres brutes i empolgades.

57. Cf. la pàgina web de la *Egypt Exploration Society*: <<http://www.ees.ac.uk/userfiles/file/EA32pp11-14Rosenow.pdf>> [Consulta: 20 gener 2011].

Bubastis (Tell Basta).⁵⁸ A la Bíblia només apareix citada a Ezequiel 30,17: «Els joves d'Heliòpolis i de Bubastis cauran víctimes de l'espasa, i la població serà enduta captiva». Bubastis té una llarguíssima història que comença en l'Imperi Antic, en la dinastia IV (2649-1513 aC), i es conclou en època romana. La seva situació privilegiada es devia a la proximitat amb el braç tanític i el braç del Nil; a les terres ricament irrigades que la rodejaven; a ser la metròpoli d'entrada al uadi Tumilat, el camí que condueix al desert del Sinai.

Els arqueòlegs han trobat elements arquitectònics de totes les èpoques, però és amb la dinastia XXII (931-725 aC) que Bubastis assoleix la seva màxima esplendor com a residència dels sobirans d'origen libi. Fou en aquest període que el temple fou ampliat i successivament enriquit fins l'època del darrer sobirà nadiu Nectanebo II (360-343 aC). No oblidem que molts elements serien portats a Bubastis procedents de Pi-Ramsès, un cop aquesta capital ramèssida fou abandonada.

En la zona nord-est, on hi ha una necròpolis i les restes d'un palau construït amb maons d'adob per Amenemhet III (1843-1797) de la dinastia XII, al costat del qual s'han trobat grans dipòsits greco-romans. La necròpolis és molt interessant, perquè mostra diferents tipus d'inhumacions: cambres amb voltes d'adob amb els cossos reposats en posició encongida, mastabes d'adob que cobrien una construcció de pedra calcària amb decoracions policromades i amb fórmules de les ofrenes. Les sepultures de l'Imperi Antic es troben sota el nivell de les tombes ramèssides i de les restes de l'època greco-romana, la més superficial. L'any 1983 els arqueòlegs van descobrir una gran mastaba de 15 × 12 metres, propietat d'un alt dignatari de Bubastis que visqué vers la fi de la dinastia IV o inici de la V. Es tracta de l'anomenada «Tomba de família».

Acabem, molt complaguts, la visita de la zona nord-est i tornem a l'entrada del recinte. Queden per visitar les restes d'un temple i d'un curiós cementiri de gats, però un dels carrers principals de Zagazig divideix l'excavació en dos, travessant-la pel mig en direcció nord a sud-oest. En efecte, l'antiga Bubastis, com altres indrets arqueològics del delta, és molt gran, i sols ha estat excavada una petita part. A més, als danys naturals soferts pels temps passats hem d'afegir-hi l'inevitable expansió del nucli urbà de Zagazig que amenaça contínuament la preservació de l'indret.

Per a accedir a la zona nord-oest sols hem de creuar el carrer, però ai!, ara s'activa un potent desplegament policial. Ens diuen, amb educació, que hem de pujar a la furgoneta. Allí ens saluda un oficial veterà, vestit d'una manera impecable i amb un cuidat bigoti blanc. Amb una autoritat natural comença a donar veus i a organitzar l'escorta, cosa que necessita el seu

58. Cf. Christian TIETZE, «Bubastis», en REDFORD, *Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt*, vol. 1, 208-209; Charles Van SICLEN, «Tell Basta», en BARD, *Encyclopedia of the Archaeology of Ancient Egypt*, 776-778.

temps. Un policia amb uniforme i una moto normal ens precedirà. Dins la nostra furgoneta hi puguen dos policies, un amb uniforme i l'altre sense. Darrere nostre se situen dues furgonetes plenes de policies. Més que una escorta es tracta d'un comboi policial!

La comitiva surt de l'aparcament del recinte aturant el trànsit. Girem a la dreta perquè una balustrada separa les dues direccions del carrer, i ens impossibilita de girar a l'esquerra, que és exactament on hem d'anar, i on ja hauríem arribat fa estona si haguéssim anat a peu. Circulem un centenar de metres fins que podem girar en rodó, parant de nou el tràfic. Passem un cop més davant el recinte d'on hem sortit i després un centenar de metres el comboi militar s'atura a la dreta del carrer.

Som davant una reixa de ferro que preserva l'accés a la zona nord-oest de l'excavació. Veiem, a un nivell inferior, un descampat desolat i amb herbam. Enmig hi sobresurten alguns blocs de pedra calcària blanca. Hi ha un petit caminó que permet de baixar-hi, però els policies ens ho impedeixen argumentant raons de seguretat. Mentre ens fan l'advertiment, veiem dos noiets travessar despreocupats el descampat sense que ningú no els digui res. Amb resignació, optem per fer una visita «panoràmica» i, amb el plànol de l'excavació en mà, busquem l'emplaçament de les restes del temple de Pepi I (2354-2310 aC) del segle XXIV aC, que coincideix amb les pilastres blanques que destaquen en l'esplanada, l'única resta visible d'aquesta àrea. Busquem més al nord la ubicació del cementiri de gats, a tocar de la necròpolis que hem visitat. Es tracta d'una peculiaritat de Bubastis, ciutat dedicada a la deessa Bastet, que apareix representada amb cap i forma de gat. Constatem amb perplexitat que en aquest indret ara s'aixeca un gran bloc de pisos.

Mentre inspeccionem el terreny de lluny estant i sense moure'ns, la nombrosa escorta de policies roman al nostre costat, mirant-nos encuriosits, com també ho fan els conductors i els vianants que circulen pel carrer atrets per tal desplegament policial, que més que ajudar-nos a passar desapercebuts, com seria el nostre desig, ens converteix en el centre d'atracció.

Acabem la segona part de la vista una mica capcots i incòmodes de ser el blanc de totes les mirades. Pugem als nostres vehicles per reprendre la marxa. Són aproximadament un quart d'onze. La comitiva ara ha variat: al policia que ens precedia amb una moto normal se li ha afegit un altre policia amb una moto oficial; darrere seu hi ha un cotxe policial; després nosaltres i una furgoneta per tancar. Tots posen en funcionament les sirenes. Així de discrets travessem la ciutat de Zagazig fins a les afores on, al costat d'un altre control policial, el nostre solemne comboi ens deixa seguir sols, que no és el mateix que desemparats. La visita que acabem de fer a l'antiga

Bubastis no tenia cap lligam explícit amb la Bíblia, però hem volgut conèixer una important ciutat faraònica que enllaçava amb Tell El Yehudiye (tocant al Caire) i que constituïa una antiga —i actual— important via de comunicació: Memfis, Bubastis, uadi Tumilat, península del Sinai.

Tornem per la mateixa carretera, ara en direcció contrària i sempre paral·lela al canal d'Ismailiya, que confiem que ens ajudi a localitzar més fàcilment les properes restes arqueològiques, que són als seus marges. Ja estem avisats que ni la policia sap on són aquestes runes, ni tampoc el nostre conductor i guia. És el moment de fer funcionar el GPS que en Riccardo té instal·lat en el seu telèfon mòbil. Prèviament a la nostra expedició, com a bon topògraf, havia gravat les coordenades dels llocs a visitar i les havia comprovades a través del programa Google Earth. El primer destí a localitzar pel GPS és Tell el Retabeh, per bastants la bíblica Pitom (*Pi-Tom* del jeroglífic *Per-Atum*). Amb una precisió inaudita l'aparell ens va indicant, amb una veu femenina italiana, les desviacions que hem de prendre. La nostra vista distingeix un pujollet de sorra enmig de la plana, vers on ens guia el GPS: es tracta de Tell el Retabeh.

A l'oest del turonet hi passa la carretera 403. Al sud hi ha un nucli de cases. Al nord un concorregut mercat. A l'est hi ha conreus i desert. Tot l'entorn sembla despreocupat dels segles d'història que amaga l'indret. Aturem la furgoneta damunt el *tell* i baixem a inspeccionar el terreny quan el sol cau vertical. El nostre afany explorador ens fa oblidar els aclaparadors raigs de sol del mes d'agost i després de caminar separats en diferents direccions trobem, al bell mig del pujollet, un gran clot i les restes d'unes cases fetes d'adob —amb algunes escombraries entremig— que no som capaços d'ubicar cronològicament. Som en el que antigament seria el centre de la fortalesa i distingim un arc en una de les cases, que els arqueòlegs creuen que va ser un graner.

El turó semiartificial de Tell el Retabeh, prou enlairat sobre la plana, permet de fer-nos gaudir d'una apreciable panoràmica sobre el uadi Tumilat. Això ens fa constatar la condició de fortalesa que tenia l'indret, segons indiquen els resultats de les excavacions i que no podem apreciar. Insatisfets per les escassíssimes restes antigues que hem vist, anem a la recerca de més vestigis. Ens dirigim vers la part més alta del monticle on han brotat uns espessos i voluminosos matolls, que rodegem en direcció nord i girant a l'est. Intuïm, pel desnivell quasi vertical del *tell*, que aquí hi hauria la part més ben fortificada, el vessant est, d'on provenien els probables atacs. Feta aquesta deducció, una mica decebut per no distingir res de res, tornem ben empolgats i acalorats a la furgoneta per reanimar-nos amb l'aire condicionat.

Tell el Retabeh.⁵⁹ Era una fortalesa de l'Imperi Nou en la ruta del uadi Tumilat al Sinai i al Llevant meridional. Les primeres excavacions arqueològiques les realitzà Flinders Petrie l'any 1906, que descobrí el mur defensiu nord i est. Altres campanyes d'excavacions van ser conduïdes per la missió alemanya en els anys trenta, pels canadencs l'any 1977, per arqueòlegs egipcis del «Suez Canal Inspectorate» en els anys vuitanta, fins a arribar a la campanya més recent de la missió poloneso-eslovaca, dirigida per Slawomir Rzepka de la universitat de Varsòvia i desplegada l'any 2007-2008.⁶⁰ A més de les restes d'una fortalesa de l'època ramèsside, s'han trobat restes d'algun habitacle i d'un graner, tots d'adob. Les restes del temple dedicat al déu Atum han portat a identificar la Pitom bíblica amb Tell el Retabeh, en contrast amb els qui la localitzen a Tell el Maskhuta.⁶¹

Són dos quarts de dotze quan sortim de Tell el Retabeh i ens dirigim, seguint la mateixa carretera, i al costat del canal, a Tell El Maskhuta, situada a uns quinze quilòmetres d'on som. El GPS compleix de nou les seves funcions i ens deixa al costat d'una excavació més visible, rodejada en la seva major part per casetes precàries i per alguns cultius. La nostra presència trenca l'avorrida rutina dels infants dels voltants i en un parell de minuts tenim al nostre costat una vintena de nens i nenes que ens segueixen encuriós mentre fem la visita. No és molt el que podem distingir, però permet empolsegar-nos a gust i deixar córrer la imaginació reedificant restes de les construccions. No obstant això, identifiquem les ruïnes d'un pou, veiem un llindar de pedra calcària, algunes construccions d'adob a un nivell més profund, i també fragments dispersos de granit rosa.

Tell el Maskhuta.⁶² El debat acadèmic sobre la identificació de Tell el Maskhuta amb la Pitom bíblica és lluny de ser finit. En un article de l'any 2008, Andrews Collins, de la universitat de Otago (Nova Zelanda), qüestiona els detractors d'identificar la Pitom bíblica amb Tell el Maskhuta i desautoritza els qui l'associen amb Tell el Retabeh. Collins cerca de donar nous arguments a l'enllaç Tell el Maskhuta-Pitom a través de les darreres campanyes d'excavacions i amb la interpretació de

59. Èxode 1,11 és l'única vegada on es menciona Pitom —junt amb Ramsès— com a ciutats d'aprovisionament.

60. Cf. Slawomir RZEPKA – Anna WODZINSKA – Jozef HUDEC – Tomasz HERBICH, «Tell el-Retaba 2007-2008», *Ägypten und Levante* XIX (2009) 241-280. Pàgina web de la missió arqueològica: <<http://www.centrumarcheologii.uw.edu.pl/index.php?id=235>> [Consulta: 20 gener 2011].

61. Cf. Kenneth A. KITCHEN, «Egyptians and Hebrews: from Ra'amses to Jericho», en Shmuel AHITUV – Eliezer D. OREN, *The Origin of Early Israel-Current Debate: Biblical, Historical and Archaeological Perspectives. Irene Levi-Sala Seminar, 1997*, Beer-Sheva: Ben-Gourion University of the Negev Press 1998, 65-131.

62. Cf. John H. HOLLADAY, JR., «Pithom», en REDFORD, *Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt*, vol. 3, 50-53.

textos egipcis i greco-romans. Suggereix una datació «recent» de la darrera elaboració del Pentateuc per qui la Pitom coneguda del redactor final era aquella de l'època de Necó II. Aquest va ser el faraó que reedificà la ciutat en correspondència als treballs de construcció d'un canal provinent del Nil que connectés amb el Mar Roig, treballs que no van ser completats fins l'època de Darius I. Els arguments de Collins es fonamenten essencialment en l'absència de restes de l'Imperi Nou a Tell el Maskhuta.⁶³

Però la campanya d'excavacions d'abril de 2010 desplegada pel Consell Suprem d'Antiguitats egipci ha tret a la llum la tomba de Ken-Amun, el superintendent dels arxius de la ciutat en la dinastia XIX (1315-1201 aC), per tant, en l'Imperi Nou. En la tomba s'ha trobat el sarcòfag de pedra calcària recobert d'inscripcions, i sobre les parets de la mateixa els títols del difunt, el nom de la dona, i alguna escena del *Llibre dels Morts* amb la famosa imatge de la psicostàsia: la balança que sospesa l'ànima del difunt amb la ploma de la veritat subministrada per Maat. Altres trenta-cinc tombes de l'època romana i una estela on es menciona Avaris amb la figura d'un faraó de la dinastia XIX davant del déu Seth, han estat descobertes durant aquesta recent campanya d'excavacions.⁶⁴

Com passa sovint, l'arqueologia dóna sorpreses, i noves descobertes poden desqualificar teories fins aleshores ben fonamentades. És el cas, per exemple, de les argumentacions de Collins que, basant-se en l'absència de restes de l'Imperi Nou, sosté una topografia tardana en base al text de l'Èxode. Però amb aquestes noves descobertes, la qüestió d'identificar Pitom restà més obert que mai.⁶⁵

Passen vint minuts del migdia quan acabem la visita. Recordem les llegendes sobre Tell el Maskhuta que Ashraf ens explicava el primer dia. Les descobertes de moltes estatuetses soterrades donaren peu a les poblacions del voltant a dir que es tractava de persones convertides en estàtues fruit d'un càstig diví per les barbaritats que aquells antics habitants havien comès.

En el museu arqueològic d'Ismailiya on anem a continuació hi veurem exposades una quantitat acceptable d'aquestes estatuetses. Serà un bon complement il·lustratiu després de visitar les excavacions. Falten deu minuts per la una de la tarda quan, arribats a Ismailiya, entrem en el recin-

63. Cf. Andrew COLLINS, «The Biblical Pithom and Tell el-Maskhuta. A Critique of Some Recent Theories on Exodus 1, 11», *Scandinavian Journal of the Old Testament* 22.1 (2008) 135-149.

64. Cf. la pàgina web de l'Heritage Key sobre les excavacions a Tell el Maskhuta l'abril del 2010 que cita el web de Zahi Hawas: <<http://heritage-key.com/blogs/ann/tomb-ken-amun-first-ramesside-tomb-discovered-lower-egypt>> [Consulta: 20 gener 2011]. Però el web de Zahi Hawas mostra un mapa amb les coordenades del lloc equivocades: <<http://www.drhawass.com/blog/press-release-new-tomb-discovered-ismailia>> [Consulta: 20 gener 2011].

65. No teniem cap informació de la darrera campanya arqueològica, la qual s'ha fet quatre mesos abans de la nostra visita, i que han excavat en la zona que es troba al nord del canal d'Ismailiya. Nosaltres ens hem limitat a visitar la part sud.

te del museu. Es tracta d'un espai petit i interessant, agençat encara a l'antiga, amb els típics mobles-estanteria de fusta fosca recoberts amb vidres ja poc transparents. Fundat l'any 1932, hi ha més de quatre mil objectes de l'Imperi Antic fins a l'època greco-romana. En el bell i cuidat jardí que precedeix l'entrada al museu destaquen una estela de Ramsès II en òptimes condicions i un esfínx trobat durant els treballs de construcció del canal de Suez.

Pagada l'entrada, passem simbòlicament pel detector de metalls —que no funciona— i restem embadalits contemplant les troballes fetes a Tell el Maskhuta: un bust d'Isis de granit negre del Període Antic, un bust de Nektanebo I (dinastia XXX), un morter, estatuetes del Període Antic. De Tell Basta (Bubastis) hi ha exposats braçalets, collars, gerres..., de l'època dels hicsos. Crida l'atenció un gran mosaic pavimentat greco-romà trobat a Sheikh Zouède, en la costa mediterrània, entre El-Arish i Ràfia, que reproduceix una escena de la tragèdia Hipòlit d'Eurípides.⁶⁶ Una altra peça interessant és un segell cilíndric de Pepi II (dinastia VI). Aquests segells servien per a marcar inscripcions sobre argila, i van ser utilitzats sobretot en les àrees elamites i caldees, i a Egipte fins a la dinastia VI.⁶⁷ El museu també conserva fragments de l'estela de Darius, que commemora la reobertura del canal entre el Nil i el Mar Roig en el segle v aC, escrita en quatre llengües: egipci (jeroglífic), persa antic, babilònic i elamita (cuneïforme).

Arribem al bisbat a dos quarts de dues. Ens esperen per dinar, amb la presència afegida de dos hostes més. Finida la migdiada, dediquem la tarda a reposar i a preparar amb tranquil·litat les visites que ens resten.

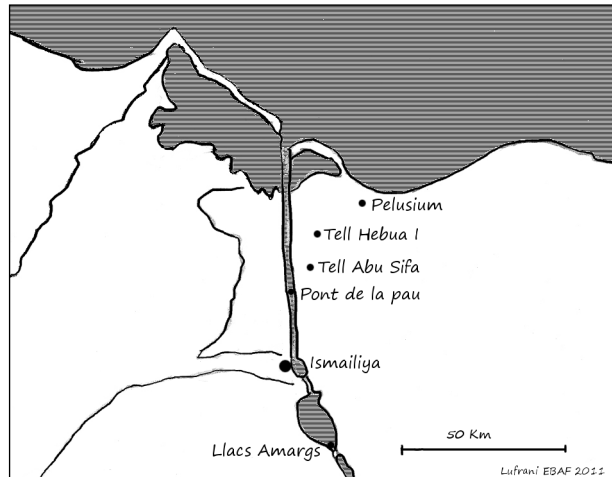
6. EL PAS DEL MAR ROIG I LES ESTACIONS MILITARS FARAÒNIQUES (4T DIA)

Atesa la proximitat dels llocs a explorar, el nostre guia Ahmed ens havia proposat de sortir una hora més tard, a les vuit. Celebrem l'eucaristia a les set, i mitja hora després esmorzem. Com els altres dies marxàvem més aviat no sabem que a dos quarts de vuit el bisbe Makarius i el diaca Yosef van a la capella a celebrar l'eucaristia. Això tan senzill ha impedit que Riccardo

66. Cf. Kate BOSSE-GRIFFITHS, «Phaedra's letter. On a mosaic-pavement in a museum in Ismailia», en Kate BOSSE-GRIFFITHS, *Amarna Studies and other selected papers*, Fribourg – Göttingen: University Press Fribourg – Vandenhoeck & Ruprecht 2001, 203-211.

67. Cf. Georges GOYON, «Le cylindre de l'Ancien Empire», *Bulletin de l'Institut Français d'Archéologie Orientale* 67 (1969) 147-157.

no poguéss recollir la bossa i el material fotogràfic de la seva habitació, per la raó pràctica que és imprescindible passar per la capella per accedir-hi. Optem per ser discrets i esperar pacientment la fi de la celebració.

A dos quarts de nou, ara sí, i avui amb el cancell de l'entrada obert, sortim amb Alaa' i Ahmed en direcció nord, per la carretera 04, cap a l'antiga frontera militar faraònica situada a orient de l'actual ciutat d'El-Qantara, per on començava la Via d'Horus, la ruta mestra de comunicacions entre Egipte i el Llevant meridional.

Després d'una horeta de viatge arribem a El-Qantara Oest, on hi ha el majestuós «Pont de la pau», una estructura «faraònica» construïda amb suport japonès i inaugurada l'any 2001. L'ull del pont té una amplada de setanta metres, i està sospesat per grosses cordes d'acer, fixades sobre dues torres de cent cinquanta-quatre metres d'alçada que recorden la forma dels obeliscs egipcis. Dues llargues rampes —tot plegat són 3,9 km de llargada— completen aquesta estructura. Com més ens hi acostem més impressionants esdevenen les seves dimensions. La panoràmica que observem quan som al mig del pont és esplèndida. Preguem a Alaa' que circuli a poc a poc per a poder-ne gaudir. El canal de Suez sembla que faci de frontera entre dos mons oposats: a l'oest unes magnífiques terres conreades; a l'est un immens i desolat desert. Contemplem alguns vaixells que naveguen pel canal, que d'El-Qantara cap al nord (Port-Said) esdevé una línia recta aquàtica on els vaixells naveguen ordenats i solemnes. En direcció sud, i a par-

tir d'Ismailiya, el canal segueix la geografia dels llacs, quasi convidant a la realització d'aquesta obra històrica dirigida per Fernando de Lesseps i inaugurada l'any 1869.

Travessat el pont, ens crida moltíssim l'atenció que, enmig d'aquell paisatge completament desèrtic, hi brotin joncs i petits bassals d'aigua als marges de la carretera. Es tracta, ho anirem constatant, d'un fenomen habitual, i Riccardo ens explica que els estudis geològics evidencien que la falda aquífera d'aquesta zona és molt propera a la superfície, facilitant l'aparició d'aquesta vegetació i de bassals de diferents dimensions. Arribats a aquesta contrada desèrtica, amorosida amb joncs i per aigües subterrànies properes al sòl, obtenim una dada importantíssima que ens il·lustra geogràficament l'itinerari de sortida del poble d'Israel i sobretot el *yam suf*, el mar dels Joncs, que moltes traduccions encara diuen equivocadament Mar Roig (Ex 10,19; 13,18; 15,4.22). Estimulats per aquesta senzilla i valuosa constatació, posem a funcionar el GPS que ens mena amb gran precisió al nostre primer destí: Tell Abu Sifa. L'indret és troba a quatre quilòmetres d'El-Qantara Est. Es tracta d'un *tell* quasi inapreciable que antigament era vorejat per les aigües del llac Ballah al sud, i pel llac Menzala al nord i a l'oest.

Tell Abu Sifa. Les primeres excavacions les realitzà Griffith l'any 1888. Clédat les continuà l'any 1914, però l'estudi més aprofundit s'ha fet amb les excavacions del projecte «Ways of Horus» del Consell Suprem d'Antiguitats egípcies entre els anys 1993-1999. S'han localitzat només dos estrats d'ocupació: de l'època romana tardana, i el més antic de l'època ptolemaica. Ha aparegut una fortalesa ptolemaica d'adob de 400 × 200 metres, orientada perfectament en direcció est-oest, amb una porta d'entrada de tretze metres i mig d'alçada. Aquesta fortalesa grega engloba la més tardana i més petita fortalesa romana, probablement de l'època de Dioclecià – Maximilià, a judicar per una inscripció trobada en el lloc i datada del 288 dC. A l'est de la fortalesa es troben les restes d'un barri ptolemaic d'habitacles reutilitzats en època romana, i també tallers de producció de vidre i de bronze. Un carrer unia aquest barri amb la fortalesa en ambdues èpoques. En la zona sud del *tell* hi ha vestigis ptolemaics d'un port, del qual s'ha trobat un moll de cent cinquanta metres de llargada, construït amb blocs de pedra calcària. Aquests resultats de les excavacions arqueològiques han permès d'excloure que Tell Abu-Sifa pogués ser la *Tharu* indicada en les fonts egípcies de l'Imperi Nou com la primera estació de la Via d'Horus. És molt probable que, en lloc de ser el lloc esmentat, es tracti de la *Silè* de l'època romana.⁶⁸

68. Cf. la tesina de màster publicada en la web de la universitat de Toronto: Abdul Rahman AL-AYEDI, *Tharu: the starting point on the «Ways of Horus»* [en línia], <<https://tspace.library.utoronto.ca/bitstream/1807/14596/1/MQ50441.pdf>, 61-94> [Consulta: 20 gener 2011].

Segons les coordenades del GPS, Tell Abu Sifa es correspon amb una finca delimitada amb reixes metàl·liques on sobresurt un gran dipòsit d'aigua i uns quants barracons prefabricats. La resta tot és desert. Desconcerats, baixem a preguntar-ho. Un jove egipci ens parla de darrere la tanca i ens explica que som en el centre arqueològic d'Abu Sifa. Ens puntualitza que aquesta excavació no es pot visitar ni cap de les que hi ha en aquesta contrada sense una autorització. No obstant això, per neutralitzar les nostres cares d'estupefacció, ens indica que Tell Abu Sifa està actualment colgat per la sorra. Ens suggereix que anem a preguntar als arqueòlegs que hi ha a l'oficina regional del Consell Suprem d'Antiguitats, que es troba a escassos quilòmetres d'aquí.

Allà arribem deu minuts després. Es tracta d'un edifici nou, amb un pati d'entrada guarnit amb flors i ben cuidat. A l'entrada hi ha asseguts en renglera quatre homes, un llegint l'Alcorà, els altres badant. Es posen drets per rebre'ns i saludar-nos. Escolten el nostre guia Ahmed que els exposa el problema. Un d'ells entra a l'edifici, on hi deu haver algun responsable. Torna al cap de breus moments amb la gran notícia: impossible de visitar els llocs del nostre programa sense una autorització provinent de l'oficina central del Consell Suprem d'Antiguitats.

Completament desenquadrats per la notícia, el programa d'avui se'n va en orris. Obtenir aquesta autorització és inviable, car encara que l'aconseguíssim ràpidament via Ashraf que avui és al Caire, els preus que demanen per accedir a aquests indrets tancats al públic són inassequibles per la nostra precària economia.

Ens asserenem com podem i intentem reconduir la situació. Providencialsistes com som, optem per acostar-nos als llocs i, *in situ*, veure què passa. Ens imaginem aquests indrets ballats i custodiats per un guardià i, potser amb alguna propina, i veient que som bona gent, ens permetran d'accedir-hi.

Pocs quilòmetres després, circulant per la carretera amb el GPS actiu, aquest ens indica que tenim l'excavació de Tell el Borg a 1,6 km en direcció nord. Delitosos d'explorar proposem d'aturar el vehicle i fer aquesta distància a peu. Després d'uns minuts de caminar per sorrals i de contemplar, sobre una duna, un laberint de canals de regadiu i de conreus, preferim retornar a la furgoneta i cercar un camí més segur que ens hi apropi. Ahmed, el nostre guia, que ens acompanya sempre que baixem del vehicle, respira alleugerit per la decisió que hem pres. No obstant això, no és fàcil moure's enmig d'aquest embolic de canalitzacions anomenades pel govern egipci «canal de la Pau», construït en el vessant nord de la carretera per on

circulem.⁶⁹ El mapa que portem ens indica una carretera secundària que rodeja aquesta zona, i anem a cercar-la girant en rodó. Minuts després ja circulem per aquesta via, a poc a poc i menats pel GPS.

La circumval·lació que anem fent ens ha allunyat de Tell el Borg i ha provocat que el GPS ens assenyali que Tell Heboua-I és a pocs centenars de metres. Aprofitem l'avinentesa i cap allí ens dirigim després de deixar la carretera i de creuar un canal per un pont de ciment armat. Seguim un camí lleugerament traçat enmig d'una ampla plana desèrtica per on camina un home en la mateixa direcció. Ens aturem a escassos metres d'on, segons les coordenades, hi ha l'excavació. Només veiem una barraca de maons a una certa distància i alguna resta de filferrada. Res de tanques, res de guardians, res de res. Tot és un desert de fang blanquinós endurit i cobert per sorra fina. Riccardo ens avisa que anem amb compte i que passem per on hi ha petjades, car ha llegit que poden haver-hi arenes movedisses en aquests encontorns.⁷⁰ Aquest advertiment estimula la nostra adrenalina i caminem amb els cinc sentits fins que observem, al mateix nivell del terra, la silueta d'una llarga muralla, segurament les restes d'una antiga fortalesa. Som a Tell Hebua-I!

Tell Hebua-I.⁷¹ Visitat per primer cop per Griffith l'any 1886, les primeres veritables excavacions són les desplegades pel Consell Suprem d'Antiguitats egipci entre els anys 1981-1999. S'han sondejat quatre àrees i s'han localitzat cinc estrats d'ocupació: el primer: greco-romà; el segon: de l'Imperi Nou (Setí I, dinastia XIX); el tercer: de l'Imperi Nou (Thutmosis III, dinastia XVIII); el quart: transició entre la fi del Segon Període Intermedi i l'Imperi Nou, amb una segona i tercera fase en el Segon Període Intermedi; el cinquè: Imperi Mig.

69. L'ambició i vital projecte de desenvolupament de la regió nord del Sinài se centra en la construcció del Canal de la Pau que reconduïx les aigües del Nil vers l'est del delta. Segons indica la web del govern egipci, aquest projecte vol promocionar la producció agrícola nacional i el naixement de nous nuclis urbans que alleugereixin la pressió demogràfica de les zones densament habitades, connectant la península del Sinài amb la vall del Nil. Per una presentació del projecte cf. la pàgina web del govern egipci: <http://www.mwri.gov.eg/En/project_sinai.html> [Consulta: 20 gener 2011]; cf. també Steven SNAPE, «El-Salaam Canal», en BARD, *Encyclopedia of the Archaeology of Ancient Egypt*, 689-690.

70. En realitat, el lloc amb arenes movedisses és Haruba, en la costa mediterrània, tocant a Gaza (Eliezer D. OREN, «Une forteresse du Nouvel Empire près de Canaan », *Le Monde de la Bible* 24 (1980) 1213).

71. Mohammed ABD EL-MAKSOU, «Tjarou, porte d'Orient», en Dominique VALBELLE – Charles BONNET (eds.), *Le Sinàï durant l'Antiquité et le Moyen Age. 4.000 ans d'Histoire pour un désert*, Paris: Errance 1998, 61-65; Mohammed ABD EL-MAKSOU – Dominique VALBELLE, «Tell Héboua-Tjarou. L'apport de l'épigraphie», *Revue d'Égyptologie* 56 (2005) 1-44.

Estudiant les restes de la fortalesa de l'Imperi Nou els arqueòlegs poden afirmar que aquesta és la més gran que fins ara s'ha trobat en el Sinai septentrional. Les altres troballes importants són els nombrosos i voluminosos graners i sitges que asseguraven l'aprovisionament de la fortalesa o de les expedicions militars que transitaven i que partien d'aquí. Hi ha també restes d'ocupació urbana ja en el Segon Període Intermedi amb una arquitectura similar a la que hi ha a Tell el Daba'a. També s'han localitzat setanta-una tombes de diverses tipologies. Estudiant els textos antics i comparant-los amb els resultats de l'excavació, sembla encertada la hipòtesi que Tell Hebua-I sigui la *Tharu* de la qual parlen els textos egipcis de l'Imperi Nou, el punt de partença i estació inicial de la Via d'Horus.⁷²

De tota la informació i plànols de l'excavació que portem ens hem de conformar amb distingir el perfil d'un tros de muralla i d'alguns habitacles. El més visible és un sarcòfag de pedra calcària mig enterrat i obert. El forat de la silueta humana s'ha omplert de sorra i la coberta —gruixuda i íntegra— se sustenta al costat del sarcòfag mercès a la sorra que la mig cobreix. Tenint en compte les escarransides restes que hem vist, renunciem acostarnos a l'excavació de Tell Hebua-II, distant només un quilòmetre, perquè la preveiem també colgada per la sorra atès que la zona és un desert uniforme i solitari.

Tell Hebua-II.⁷³ Les excavacions realitzades pel Consell Suprem d'Antiguitats han localitzat una fortalesa de l'Imperi Nou, construïda sobre restes de l'època dels hicsos, i que sembla haver estat un centre important de magatzematge considerant la quantitat i les dimensions dels graners i de les sitges.

Tornem a la carretera secundària on la circulació és pràcticament nul·la. La via llisca en direcció nord, paral·lela al canal de Suez, visible des de lluny, fins que vira vers l'est per una àrea d'aiguamolls. Sense pretendre-ho, arribem a una excavació prevista per l'endemà: Pelusium. Falten deu minuts pel migdia. Aquesta vegada no ens ha calgut el GPS car les dues excavacions lligades a Pelusium (Tell el Makhzan i Tell Farama) es distingeixen amb claredat a l'est i a l'oest de la carretera i són mínimament senyalitzades amb dos rètols de llauna rovellada.

El llibre d'Ezequiel cita aquest indret: «Abocaré la meva indignació contra Pelúsium, fortalesa d'Egipte, i exterminaré la població de Teves» (Ez 30, 15). La profecia d'Ezequiel anuncia la devastació de tot Egipte a mans dels assiris des de la frontera militar del delta oriental del Nil fins a l'Alt Egipte.

72. Cf. AL-AYEDI, *Tharu: the starting point on the «Ways of Horus»*, 95-162.

73. Cf. *Ibíd.*, 163-165.

La versió de la Bíblia Catalana Interconfessional (BCI) que citem ens facilita la feina, car tradueix per «Pelusium» el que el text hebreu diu *Sin*, que és l'hebraïtzació del nom egipci *Sena*.

Comencem l'exploració pel primer lloc, Tell el Makhzan.⁷⁴ Deixem Alaa' dins la furgoneta al marge de la carretera i, acompanyats del resignat Ahmed, caminem els escassos cinc-cents metres que ens separen del *tell* i que, a jutjar pel que veiem des de la distància, es presenta interessant. La impressió inicial es confirma i ens trobem amb unes restes esplèndides i fàcils d'identificar a causa dels treballs de neteja i de reconstrucció. Les ruïnes d'una solemne basílica bizantina de tres naus i del seu recinte adjacent, tot de maons vermells, ens roba el cor per la seva distingida ubicació enmig d'un desert inhòspit i salnitros.

Altres dues esglésies, la mencionada basílica, un sistema de latrines, forns de pa, un cementiri, un camí processional, uns banys termals..., assenyalen la importància d'aquest indret en època bizantina. Els arqueòlegs daten l'inici de la construcció d'aquest recinte al segle IV dC i fins al segle VII s'esdevingué el seu progressiu desenvolupament com a lloc obligat de pas dels pelegrins cristians.

Complaguts per la visita, que ha compensat en escriure les restes quasi nul·les que hem vist a Tell Heboua-I, pugem a la furgoneta per anar a Tell el Farama,⁷⁵ a l'altre costat de la carretera. L'accés està senyalitzat i un ample camí de terra ens hi condueix. Una columna de granit consumida per l'erosió del vent jau digníssimament en el marge dret del camí, lleument soterrada per la sorra groguenca. Arribem primer a un teatre, construït amb maons vermells i restaurat recentment. L'escenari, l'ordre de les grades, i alguna columna dispersa ens recreen una presència romana.

Més enllà, dalt de tot del turó, trobem un imponent recinte termal que explorem amb atenció i curiositat. En acostar-nos-hi veiem uns caus que deuen ser de guineus. La intuïció és confirmada quan Riccardo, inspeccionant un soterrani, li surt disparada una guineu a tocar de les seves cames i provocant-li un bon ensurt. Quan marxem, en un racó proper a les termes veiem un munt d'un metre d'alçada amb fragments de terrissa trencada:

74. Charles BONNET – Mohamed ABD EL-SAMIE, «Les églises de Tell el-Makhzan. La campagne de fouilles de 2001 (avec une annexe de Delphine Dixneuf)», *Cahiers de Recherches de l'Institut de Papyrologie et d'Égyptologie de Lille* 23 (2003) 75-93.

75. Cf. Mohammed ABD-EL-MAKSOUUD – Ahmed EL-TABA'Í – Peter GROSSMANN, «The Late Roman army castrum at Pelusium (Tall al-Farama)» *Sociétés urbaines en Égypte et au Soudan* 16 (1994) 95-103.

gerres, àmfores, trossos de nanses... Algunes de les peces encaren conserven el color pintat al damunt.

Al costat dels fastuosos banys termals hi ha una fortalesa romano-bizantina amb torres rodones que impressiona per la seva grandesa. A bell ull diríem que el recinte té unes dimensions de 300 × 300 metres. La part restaurada amb les torres que custodien l'entrada principal, encarada al sud, testimonien la importància estratègica del lloc.

Pelusium. *Sena* o *Peramon*, segons la toponomàstica faraònica, era en temps antics una de les principals fortaleses de la Via d'Horus, l'autopista de l'època que comunicava Egipte amb Canaan i d'allí, amb Síria, Líban, Anatòlia i Mesopotàmia. La ciutat és una de les antigues portes orientals d'Egipte. En l'època greco-romana Pelusium (del grec *pelós*, això és «ciutat de fang»), era un gran port, el segon després d'Alexandria, ple d'activitats navals, comercials i artesanals com ara la producció de porpra de les petxines múrex.

L'historiador Heròdot (*Historiae* 2, 141), en el segle v aC, explica que el rei Senaquerib d'Assíria, durant la dinastia XXV, intentava envair Egipte i s'aproximà a Pelusium, però es retirà sense combatre, perquè una plaga de rates de camp rosegà les cordes dels arcs i les nanses dels escuts dels assiris mentre dormien. Heròdot afirma també d'haver vist en un temple de Memfis l'estàtua d'un faraó amb un ratolí a la mà per recordar aquesta miraculosa victòria.

L'any 525 aC el persa Cambises II prengué el control d'Egipte, durant el període de Psammètic III (526-525 aC). La llegenda transmesa per Polieno, autor macedoni del segle II dC, explica que Pelusium caigué perquè els perses enganxaren en els seus escuts imatges de gats, sagrats per la deessa local Bastet i a la vista dels quals els soldats egipcis renunciaren a combatre. Si els antics protagonistes de Pelusium van ser les rates i els gats, nosaltres avui ens hem trobat amb guineus!

Novament els perses conquistaren Egipte i el darrer faraó nadiu, Nectanebo II, perd una batalla decisiva contra ells a Pelusium, que obrí el camí als invasors. Per la ciutat passà també el cos d'Alexandre Magne, robat per Ptolomeu a la mort del líder macedoni l'any 323 aC. En la lluita continua entre Ptolomeus i Selèucides per controlar la regió, l'any 173 aC. Antíoc IV Epífanes derrotà les tropes de Ptolomeu VI Filomètor sota les muralles de Pelusium.

Els selèucides van tenir el control d'aquest enclavament estratègic fins a la caiguda de llur domini. Sabem que l'any 55 aC Pelusium era novament sota control egipci, quan l'aleshores general Marc Antoni vencé les tropes egípcies i prengué la ciutat. Sempre a Pelusium, l'any 48 aC, la llegendària Cleopatra VII, la darrera reina d'Egipte, amb un exèrcit de mercenaris sirians i àrabs, lliurà batalla al seu germà Ptolomeu XIII mentre la guerra civil entre Cèsar i Pompeu s'esdevenia a Roma. Aquell mateix any Pelusium fou l'escenari d'un dramàtic esdeveniment històric: l'assassinat de Pompeu, el qual fugint de Juli Cèsar després de ser derrotat en la batalla de Farsàlia (9 d'agost de 48 aC) havia cercat refugi prop de Ptolomeu XIII. Aquest, però, per complaure Cèsar, el mes de setembre del mateix any, el féu assassinar i decapitar per després enviar el cap embalsamat al propi Cèsar, com ell mateix explica en el llibre tercer del *De Bello Civili*. Pelusium també fou visitada per l'em-

perador Titus l'any 70 dC; per Adrià l'any 130-131 dC, i per Septimí Sever el 199-200 dC.

Una terrible pesta assotà la ciutat l'any 524 dC, i des d'aleshores prengué el nom copte de *Peremoun*, que recordava l'antic nom egipci. La versió àrab actual li ha donat el nom de *Farama*, mentre que el poble modern construït a prop ha mantingut el nom greco-romà de *Belouza*.

L'any 619 dC les hordes destructores de perses sassànides conqueriren la ciutat, decennis abans que les tropes musulmanes ho fessin l'any 640. Per testimoniar la gran importància estratègica de Pelusium, les tropes creuades també l'atacaren en el segle XII: primer el rei Balduí, on el sorprengué la mort per causa d'una intoxicació alimentària l'any 1118; després el rei Amalric de Jerusalem l'any 1169. Passats aquests esdeveniments, Pelusium cau en l'oblit. No obstant això, el declivi de la ciutat havia començat en el segle XI dC quan, a causa de moviments tectònics, la ciutat quedà separada de l'accés al mar i del braç pelusiàc del Nil.⁷⁶

Ens estranya que la calor, malgrat sigui migdia i agost, no és aclaparadora. Una amable brisa marina fa suportable la nostra visita i, malgrat que ens trobem en una immensa plana desèrtica envoltada de broma, en cap moment no hem tingut sensació d'ofec, constatant que les esplèndides restes arqueològiques d'aquesta contrada testimonien que era habitable. A la una de la tarda sortim de Pelusium i tornem vers Ismailiya, creuant de nou el pont de la Pau i baixant per la mateixa carretera fins a Ismailiya, que passem de llarg per continuar vers el sud. Farem una visita als llacs Amargs amb l'excusa de fer un bany, ritual obligat quan es viatja amb en Riccardo.

A uns quaranta quilòmetres després d'Ismailiya ens aturem al «Resort Shamoussa», situat al poble de Fanara, a la riba del gran llac Amarg (en àrab: *al-Buhayrah al-Murra al-Kubra*). Abans de construir el canal de Suez, aquesta zona era una llarga plana de salines de 5 x 13 km i que en època faraònica era ocupada per aigües salades i no potables, segons explica una inscripció de la dinastia XII.⁷⁷ Una mica més al nord hem deixat les ruïnes de Serapèum, l'indret que en temps dels nostres estimats Lagrange i Ubach, tot just descoberta l'excavació, portava els cercadors de la ruta de l'Èxode a ubicar aquí l'episodi del pas del Mar Roig.

76. Cf. Jean-Daniel STANLEY – Maria Pia BERNASCONI – Thomas F. JORSTAD, «Pelusium, an Ancient Port Fortress on Egypt's Nile Delta Coast: Its Evolving Environmental Setting from Foundation to Demise», *Journal of Coastal Research* 24.2 (2008) 451-462. <<http://www.bioone.org/doi/abs/10.2112/07A-0021.1>> [Consulta: 20 gener 2011].

77. Cf. Pierre MADL, «Essay about the phenomenon of Lessepsian Migration», en *Marine Biology I. Colloquial Meeting of Marine Biology I*, Salzburg Abril - 1999 <<http://www.sbg.ac.at/ipk/avstudio/pierofun/lm/lesseps.htm>> [Consulta: 20 gener 2011].

Després de degustar relaxadament un deliciós peix a la brasa farcit de verdures, lluny de mirades recriminadores per ser hores de dejuni, ens banyem en una de les piscines de la instal·lació, deserta en aquestes hores de la tarda d'un dia de Ramadà. Poc després ens atensem a la vora del llac, però el color de l'aigua no ens convida a entrar-hi i ens dediquem, amb els peus en remull, a contemplar-lo.

Aprofitem el silenci de l'entorn per a gaudir dels llacs Amargs, deixant que flueixi la inspiració bíblica sobre el tema de la jornada d'avui: el pas del Mar Roig, o mar dels Joncs per ser més encertats. Des d'aquí no veiem els vaixells que puguen o baixen pel canal de Suez que, segons les hores del dia, naveguen en una direcció o una altra. De fet, es desplacen pel vessant est i nosaltres som al vessant oposat. A més, la broma acaba de dificultar-ne la seva visió.

Tastem l'aigua del llac i ens sorprèn constatar que és poc salada si tenim en compte el passat envoltat de salines d'aquesta àrea i l'actual connexió amb dos mars. Ens preguntem si en temps faraònics aquestes aigües eren salades o dolces, com pertocaria a un llac. El nom de llacs Amargs ens ho aclareix, que apareix ja en el segle XX aC. El paisatge que guaitem, si no tinguéssim cap mapa, ens permetria d'afirmar que som davant d'un mar. També constatem que només naveguen algunes barques a vela. Hi ha poc moviment perquè és Ramadà o bé és quelcom habitual? Ens preguntem també sobre l'antiguitat del nom del llac de Timsah, que significa «coco-dril». Si el nom es refereix a la presència d'aquests animals, el llac hauria de ser d'aigües dolces i la presència de joncs també té la seva lògica.

Deixem que brollin espontàniament les preguntes i procurem respondre-les, però la nostra reflexió queda, ara, bloquejada per una qüestió dialèctica: el pas del Mar Roig és un mite o és història? No ens deixem impressionar per la pròpia interpel·lació, conscients que la resposta és generadora, al nostre parer, d'un debat estèril. El text bíblic no és cap de les dues coses, malgrat en respiri. Els seus registres són diferents.⁷⁸ Ens apareixen en la

78. La pregunta si el pas del Mar Roig —i les altres narracions de l'èxode israelita— és un mite o història recull la discussió inacabable entre maximalistes i minimalistes, que és el mateix que dir entre pietistes i racionalistes on, cadascú fa anar l'aigua al seu molí seguint els seus pre-conceptes. Reconduint la polèmica i posant-li termes més acadèmics, es tracta del debat entre arqueologia i exegesi. No són ciències antagoniques, ni una supeditada a l'altra; es tracta de dues metodologies complementàries, com bé ho expressa William A. Ward en la cloenda d'unes conferències sobre aquesta temàtica: «The literary record is history as perceived by ancient ideas of what constitutes history. The archaeological record is history as perceived through the material remains. *We need neither choose nor harmonize*, simply recognize each kind of evidence for what it is and forget the dual burden of choice and har-

memòria els relleus de les campanyes militars de Setí I gravats en la paret nord de la sala hipòstil del temple de Karnak on apareix una canalització d'aigua i, a ambdós costats, unes fortificacions. Es tracta de l'antic braç del Nil?, o d'una canalització?, o d'un llac actual o antic? Veient la geografia de la zona, són escassíssims, encara avui, els llocs de pas a la península del Sinai. Amb vehicle sols és possible d'accedir-hi pel pont de la Pau que hem travessat aquest matí i pel túnel que creua a prop de la ciutat de Suez per on vam passar el primer dia. L'altra possibilitat és a través d'algun transbordador com el que hem vist a El-Qantara que enllaça les dues ciutats. Encara avui, aquesta zona perfectament delimitada pel canal de Suez, esdevé una frontera natural on el control policial i militar de vianants continua essent intens, com en temps faraònics; i voler-los esquivar esdevindria una autèntica aventura, com encara passa actualment.

El pas del Mar Roig. Estudis geològics recents despleats per la zona est del canal de Suez ens donen una dada fonamental. La geografia que veuen actualment els nostres ulls no és la mateixa de fa quatre mil anys.

Comencem pel llac Bardawil (o Sirbonis com es coneixia en època greco-romana). Els mapes actuals mostren una estreta franja de terra que el separen del mar i que era utilitzada des de l'època persa fins als grecs com la ruta de Pelusium a Gaza. Ens ho explica esplèndidament l'arqueòleg català Pau Figueras en el seu llibre «From Gaza to Pelusium». ⁷⁹ L'absència de restes arqueològiques prèvies a aquests períodes ens indiquen que aquesta via no era utilitzada amb anterioritat, potser perquè aquest cinturó estava encara en formació i no connectaria amb solidesa amb la terra ferma fins algun moment del primer mil·lenni abans de Crist. La hipòtesi de H. Brugsch i O. Eissfeld, dibuixada en no pocs atlas bíblics, que situava en aquesta zona del llac Bardawil el pas del mar pels israelites, trontolla a partir d'aquests estudis, així com la proposta de situar la bíblica Baal-Sefon (Ex 14,2) en aquest cinturó litoral. ⁸⁰

L'actual línia marítima tampoc no es correspon amb la de fa quatre mil anys. La zona que comprèn l'est del canal de Suez, entre El-Qantara Est i les restes de Pelu-

mony; *choice is not necessary, and harmony is not possible*» (la cursiva és nostra). Cf. William A. WARD, «Summary and conclusions», en Ernest S. FRERICHS – Leonard H. LESKO (eds.), *Exodus. The Egyptian Evidence*, Winona Lake (IN): Eisenbrauns 1977, 105-112; John Van SETERS, «The Geography of the Exodus», en John A. DEARMAN – M. Patrick GRAHAM (eds.), *The Land That I Will Show You* (JSOTSS 343), Sheffield: Academic Press 2001, 255-276, aquí 276.

79. Pau FIGUERAS, *From Gaza to Pelusium: Materials for the Historical Geography of North Sinai and Southwestern Palestine (332 BCE - 640 CE)*, Beer Sheva: Ben-Gurion University of the Negev Press 2000.

80. Cf. Graham I. DAVIES, «The Wilderness Itineraries and Recent Archaeological Research», en John A. EMERTON (ed.), *Studies in the Pentateuch* (SVT 41), Leiden: Brill 1990, 161-175.

sium, que avui és una gran superfície desèrtica de fang sec aplanat i cobert de sorra, antigament era ocupada pel mar i per dues grans llacunes. Un primitiu braç del Nil travessava paral·lel al mar aquesta zona i vessava les seves aigües en una de les dues paleo-llacunes que s'obria al mar Mediterrani. Amb el temps, simultàniament a la retirada de les aigües del mar, aquest braç del Nil anà desplaçant-se al nord, permetent que el delta també s'eixamplés cap al nord. Això implica que durant el primer mil·lenni aC el delta del Nil s'estenia uns trenta quilòmetres a l'est de l'actual canal de Suez fins a la ciutat de Pelusium, sense oblidar que en el segon mil·lenni aquest indret era cobert majoritàriament per les aigües del mar.

En tercer lloc, la geologia ens assenyala l'antiga existència del llac Ballah, en la zona est de l'actual El-Qantara, drenat durant la construcció del canal de Suez i encara distingible en imatges via satèl·lit. Bietak proposa aquest gran llac —que avui és una zona pantanosa— com el mar dels Joncs d'Èxode 14, el *yam suf* del text hebreu.⁸¹ Hoffmeier, que dona suport a Bietak, explica que les seves dimensions eren d'uns vint quilòmetres de llargada per uns quinze en la seva part més ampla, i que en la seva punta septentrional podria haver tingut una profunditat de cinc o sis metres.⁸²

Al sud de la paleo-llacuna de Ballah (i a l'est del uadi Tumilat) ens trobem amb el llac Timsah, una vall coberta d'aigua de quasi deu quilòmetres quadrats, formada aparentment per una branca actualment estroncada d'un riu de l'època del Plistocè. Des de temps faraònics i en la història més recent ha servit com a canal de drenatge del Nil en l'època d'inundacions. L'any 1800 de la nostra era una gran inundació omplí el uadi Tumilat, i el llac Timsah acumulà tanta aigua que sobreeixí negant les seves ribes i abocant l'aigua als llacs Amargs, situats quinze quilòmetres al sud. El gran i el petit llac que formen els llacs Amargs, connectats entre ells, tenen uns trenta-cinc quilòmetres de llargada. D'aquests llacs al golf de Suez sols resten uns vint quilòmetres.⁸³

De nord a sud, resseguint l'actual canal de Suez, el llac Ballah, el llac Timsah i els llacs Amargs, amb les canalitzacions que permetrien la seva connexió en algunes èpoques de l'any, i els terrenys pantanosos fruit de les pujades i baixades de nivell de les aigües, feien difícilíssim l'accés o la sortida d'Egipte per l'est, llevat d'alguns passos estratègics que eren militarment custodiats per les tropes faraòniques, especialment en la zona nord. El poble d'Israel, per a evitar la presència militar, quasi impossible d'esquivar, hauria de creuar per algun lloc on les tropes i els carros tinguessin especials dificultats. Seguint les traces del text bíblic, de la geografia i de l'arqueologia, aquesta sortida seria per algun indret del vessant est del uadi Tumilat. Dient això ens sentim satisfets, sense ànims de precisar més, car no volem espatllar l'èpica del relat bíblic donant respostes que, malgrat que puguin ser suggestives, no deixen de ser hipòtesis. Si l'arqueologia aconseguís localitzar alguna resta de Piahrot, Migdol o Baal-Sefon (Ex 14,2), aleshores sí que podríem afinar molt més.

81. BIETAK, *Avaris: The capital of the Hyksos: Recent Excavations at Tell el-Dab'a*, 2.

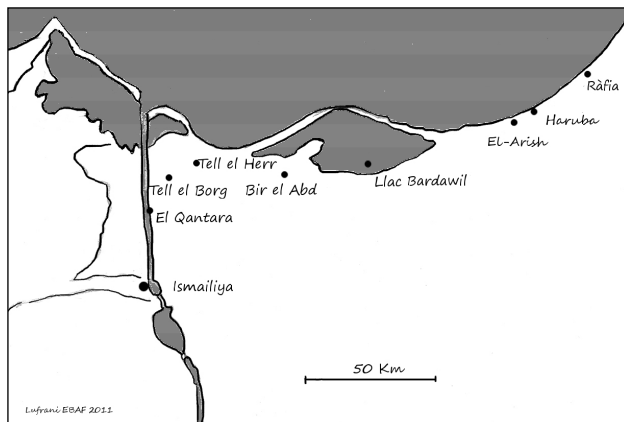
82. JAMES K. HOFFMEIER, *L'archeologia della Bibbia*, Milano: San Paolo 2009, 56.

83. ID, *Ancient Israel in Sinai. The Evidence for the authenticity of the Wilderness Tradition*, New York: Oxford University Press 2005, 41-43.

Tornem a Ismailiya a temps per l'*iftar*⁸⁴ i per trobar-nos amb la neboda de Riccardo, Costanza, i la seva parella, Michele, que aprofitant l'avinentsa de viatjar per Egipte, han decidit de trobar-se amb l'oncle. A la nit ens hem separat estratègicament: un servidor s'ha quedat a sopar amb el bisbe Makarius i Riccardo ha anat a sopar amb els seus nebots.

7. LA VIA D'HORUS O RUTA DELS FILISTEUS (5È DIA)

Avui sortim puntualment a les set. S'afegeixen a la nostra exploració Costanza i Michele. Creuem de nou el pont de la Pau a tres quarts i cinc de vuit, després de pagar el peatge i on hi ha un control militar on ens inspeccionen els passaports. Seguim per la carretera 30, l'única que va en direcció a El-Arish i que ahir vam recórrer alguns quilòmetres. Avui resseguirem la famosa ruta militar faraònica que circulava pel nord de la península del Sinaí. Volem constatar, visitant algunes excavacions, la seva importància. També ens plau explorar una zona que desconeixem. La documentació antiga anomena aquesta ruta militar la Via d'Horus. El llibre de l'Èxode la cita com «el camí de la terra dels filisteus» (Ex 13,17). La nostra previsió és arribar fins a Haruba, una fortalesa militar faraònica del segle XIII-XII aC, situada només a trenta quilòmetres del conflictiu pas fronterer de Ràfia que permet —quan està obert— d'entrar a Gaza. Aconseguirem d'arribar-hi?

84. «L'esmorzar», això és, l'àpat que trenca la jornada de dejuni durant el Ramadà.

La Via d'Horus.⁸⁵ Es tracta del camí geogràficament més còmode que uneix Egipte amb el Llevant meridional. Lliscava per una zona plana, a tocar del litoral mediterrani, amb subministrament d'aigua a poca profunditat que facilitava l'excavació de pous. Esdevingué la principal ruta militar faraònica vers l'Àsia. Els exèrcits assiris, perses, ptolomeus, selèucides, romans, creuats, de Napoleó, de Muhàmmad Alí, d'Allenby, i de les tropes israelianes, resseguien les seves traces. Durant la Primera Guerra Mundial s'hi construí una línia de ferrocarril i durant la Segona Guerra Mundial s'hi afegí una carretera asfaltada.

El document més antic que fa referència a aquesta ruta és el manuscrit de les aventures de Sinuhé, del segle XX aC, que l'anomena «Les Vies d'Horus».⁸⁶

Després, aquest (humil) servent anà cap al sud i em vaig aturar a les Vies d'Horus. El comandant que era allí al comandament de la patrulla de la frontera envià un missatge a la Residència per fer que se sabés (la meua arribada). Aleshores Sa Majestat ordenà que vingués (al meu encontre) l'excel·lent capatàs dels camperols del domini reial, i a les seves ordres, barques carregades amb regals del rei pels asiàtics que havien vingut acompanyant-me i conduint-me fins a les Vies d'Horus.

En l'època de l'Imperi Nou, quan esdevingué una província egípcia, l'eix del nord del Sinaí esdevingué una ruta militar de primera importància, edificant fortaleses i guarnicions estratègicament distribuïdes, construint magatzems pel gra i aliment i excavant pous. La campanya de Tutmoses III (1504-1452 aC), de la dinastia XVIII, ens explica que des de la guarnició fronterera de Silè fins a Gaza (uns 250 Km) van trigar deu dies, una mostra de la infraestructura d'aquesta ruta que permetia a un exèrcit desplaçar-se amb rapidesa.

De l'època de la dinastia XIX s'han conservat dues descripcions detallades de la ruta militar de la Via d'Horus. Una la trobem en el papir Anastasi I, de l'època de Ramsès II, considerat com la guia geogràfica i topogràfica més antiga de i el Sinaí nord. L'altra descripció apareix gravada en els baixos relleus del mur exterior del temple d'Amon a Karnak, corresponent a l'època del faraó Setí I. En ambdós documents s'assenyalen vint i dues guarnicions, entre les quals es pot identificar Gaza o Ràfia com la guarnició més oriental, i Silè com la més occidental.

Passen vint minuts de les vuit quan trobem el primer control policial, havent fet una trentena de quilòmetres per la península del Sinaí. Hem d'esperar que arribi el vehicle que ens escortarà. Mitja hora després (!!!) reprenem la marxa precedits per ells. Aquí no calen sirenes ni aparatositats. Som enmig del desert i semblen irrisoris davant la geografia que ens envolta.

85. Cf. Eliezer D. OREN, «Les voies d'Horus», *Le Monde de la Bible* 24 (1980) 8-10; Gregory D. MUMFORD, «Sinaí», en REDFORD, *Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt*, vol. 3, 288-292.

86. Traducció al català extreta de LÓPEZ, *Cuentos y fábulas del Antiguo Egipto*, 54.

Són pocs els vehicles que circulen per aquesta carretera, atractiva i seductora, amb vistes parcials al mar, construïda al costat de dunes de sorra fina, d'oasis amb palmeres sota les quals les beduïnes vigilen els ramats, de camells pasturant lliures. Poc abans d'arribar al nostre primer destí, Bir El Abd, els policies ens deixen. Són dos quarts de deu quan entrem en aquesta localitat.

Quedem desconcertats quan contrastem les fotografies de l'excavació que apareixen en un article datat de l'any 1980 amb el que veuen els nostres ulls. El nostre Bir el Abd eren tot dunes i el Bir el Abd que veiem és una ciutat beduïna. En un primer moment pensem que hi deu haver dos llocs amb el mateix nom, però l'infal·lible GPS ens treu de dubtes: som en l'emplaçament correcte.

Aturats novament per la policia, tot just en entrar, demanem el seu ajut per localitzar l'excavació, que no ens sorprèn que desconeguim. Dos vehicles ens acompanyen al bell mig de la ciutat, on les coordenades del GPS ens indiquen que som en el lloc exacte. Aparquem davant un gran edifici de la policia i iniciem una divertida exploració pels carrers del voltant buscant alguna resta indicativa, donant un cop d'ull —furtiu— als patis interiors de les cases que observem darrere dels seus murs. Als policies se'ls acut una bona idea: preguntar a un dels veïns que faci més temps que viu aquí. En troben un que fa vint anys que hi viu, però no sap res de res. Ens falten encara uns deu anys per a coincidir amb l'època en la qual l'israelià Oren va fer les campanyes arqueològiques. La conclusió a la qual arribem és evident i trista: les coordenades de l'excavació coincideixen amb l'emplaçament de l'edifici de la policia, que colgà irrecuperablement les restes faraòniques. Qui és l'atrevit que demanarà a la policia de fer una excavació sota el seu edifici? Intuïm que aquesta acció es deu, més que a una insensibilitat egípcia vers el seu patrimoni històric, a una voluntat d'esborrar qualsevol indici de l'ocupació israeliana de la península del Sinai (1967-1982), quan els arqueòlegs israelians van desplegar una intensíssima activitat en la zona.

Bir el Abd.⁸⁷ En les excavacions dirigides per Eliezer Oren (1972-1982) es van trobar restes d'una fortificació de 40 × 40 metres amb unes parets defensives de tres

87. Cf Eliezer D. OREN, «Des silos égyptiens du temps du Nouvel Empire», *Le Monde de la Bible* 24 (1980) 10-11; Eliezer D. OREN, «Northern Sinai», en Ephraïm STERN (ed.), *The New Encyclopedia of Archaeological Excavations in the Holy Land*, vol. IV, Jerusalem: Jerusalem Carta: Israel Exploration Society 1993, 1386-1396, aquí 1389.

metres de gruix. Al sud de la fortalesa aparegueren els fonaments d'un gran magatzem construït seguint el típic estil arquitectònic de l'Imperi Nou. A prop, es descobriren quatre sitges concèntriques soterrades de quasi quatre metres de diàmetre en la seva boca i unes parets de mig metre de gruix. Uns dos-cents metres al nord-oest de la fortalesa es localitzà les restes d'un dipòsit de 10 × 15 metres, amb un revocat d'argila que permet deduir que seria una cisterna que recolliria aigua de la pluja. També aparegué una rica col·lecció de ceràmica de la fi de l'Imperi Nou.

Conformats a la nostra sort, ens dirigim per uns camins interiors —en direcció nord— al llac Bardawil, separat del mar per una estretíssima franja de terra. Bardawil és una modificació àrab del nom del rei creuat Balduí. En efecte, en l'època dels creuats, aquesta zona es disputava entre els egipcis i el regne llatí de Jerusalem. El desert d'un blanc salat i el blau cel de l'aigua donen al paisatge una atmosfera surrealista com en un quadre de Dalí. Un grup de pescadors sembla controlar l'accés a la platja on hi ha una petita barca a motor. Una altra embarcació navega ràpida en la nostra direcció. El paratge és desert, és el penúltim divendres de Ramadà. Els policies ens expliquen que aquesta és la platja on es banya la gent. La carretera asfaltada per on hem vingut fins ben a prop de la platja, uns fanals de llum encara encesos en ple matí i alguns bidons d'escombraries ens ho corroboren. Ens encantaria vorejar el llac Bardawil pel seu angost vessant nord, on hem llegit que hi ha algunes restes arqueològiques, però ni ens atrevim a demanar-ho. Intuïm la resposta. Fem l'acudit que per a visitar aquesta àrea marítima caldria una autorització no de la policia sinó del Ministeri de la Marina i que algunes embarcacions militars ens farien d'escorta.

Tornem a Bir El Abd, però, abans d'arribar-hi, ens desviem a l'esquerra, en direcció est, a trobar la carretera i seguir el nostre itinerari. Allí els amables policies ens deixen sols per continuar el camí. Els sovintejats controls policials, als quals no estem acostumats, ens actualitzen els controls militars faraònics d'aquella època, fent molt inviable per aquesta zona la sortida del poble d'Israel. No obstant això, ens preguntem de nou si aquesta era la ruta que seguien els patriarques en les seves anades i vingudes a Egipte. Accedirien a passar per aquests controls?, o no tindrien altra possibilitat per ser els llocs on hi havia farratge, provisions i aigua?

A les onze arribem a la ciutat d'El-Arish. Aquí no trobem policia! Es tracta d'una ciutat turística on acudeixen sobretot palestins benestants que viuen a la Franja de Gaza. Els habitants d'El-Arish tenen la reputació de ser de pell blanca i inadaptada a l'ardent sol egipci a causa de les barreges amb els israelians durant els quinze anys de control del Sinaí. No podem comprovar-ho, perquè no passa ni una ànima pels carrers ni tampoc veiem cap activitat ni cap moviment al costat de la platja. Sembla que hagin decretat

un toc de queda! Cap policia, res de res! Quedem impactats de l'estranya quietud de l'indret, talment com si entréssim en una zona perillosa. Ningú no ho verbalitza, però el silenci tallant que ara es respira a la furgoneta potser reflecteix un pensament comú: som a uns quaranta quilòmetres del pas fronterer de Ràfia i de la Franja de Gaza! Saber que hem de continuar uns tretze quilòmetres en aquella direcció per arribar a Haruba encara fa més tens el silenci que plana dins i fora del vehicle.

Deixem per la tornada, si és que és obert, car és divendres, la visita del museu del Sinai, recentment inaugurat per Zaih Hawass i amb una didàctica exposició de les descobertes arqueològiques de la península.

El-Arish (Rinocolure).⁸⁸ El centre administratiu del Sinai nord en el període romà i el port comercial dels nabateus era El-Arish (Rhinocorura or Rhinocolura segons les fonts greco-romanes). Rhinocolura era coneguda per la seva colònia de criminals exiliats i sentenciats a treballs forçats, severament castigats amb la mutilació del nas. Les restes més antigues són a l'est de l'actual el-Arish, properes a la fortalesa turca, però la seva major part són cobertes per grans dunes i pel cementiri musulmà.

Exploracions sistemàtiques a l'antiga El-Arish revelen extenses ruïnes d'una ciutat curosament planificada i fortificada d'una extensió de dotze hectàrees i mitja. La ciutat era vorejada per un mur d'adob de tres metres i mig de gruix. Les troballes de la superfície suggereixen que l'enclavament fou fundat en època hel·lenística. L'estratificació permet deduir tres o quatre fases d'edificació: des de l'època romana fins al final de l'època bizantina o inicis de l'ocupació àrab (del segle I al segle VII-VIII dC). Destaquen les valuoses restes de ceràmica nabatea trobades en els estrats més antics.

Passem per la cruïlla on neix, en direcció sud, la carretera que segueix el uadi el Arish, el bíblic «torrent d'Egipte», la frontera geogràfica tradicional entre Egipte i Canaan. Aquí sí que veiem alguns policies. Quan tornem els preguntarem si podem recórrer una mica aquesta carretera, malgrat que també intuïm la resposta. Sortits d'El Arish, ens crida l'atenció el canvi sobtat de vegetació, menys desèrtica i molt més conreada i ufanosa. Ens acostem a les terres bíbliques dels cananeus i dels filisteus, l'avui malmesa, però fèrtil Franja de Gaza.

Són dos quarts de dotze quan, escoltant les indicacions del GPS respecte a Haruba, ens aturem al marge de la carretera. L'aparell ens indica que el lloc és a un quilòmetre de distància en direcció nord, anant vers el mar. Sabem de cert que l'excavació no està colgada, que les restes de la fortalesa

88. OREN, «Northern Sinai», 1395.

són a la vista perquè amb el programa Google Earth són perceptibles amb claredat.

En un primer moment proposem de deixar aquí el vehicle i fer a peu el quilòmetre que ens separa del lloc, però la prudència ens fa optar per preguntar a un policia que és a l'altre sentit de la carretera, davant d'una tanca. Instants després aturem la furgoneta al seu davant. Ens informa que la tanca que custodia és la de l'accés a Haruba i que es tracta d'una zona militar inaccessible sense una autorització dels serveis secrets militars. Sort que no se'ns ha acudit anar pel dret! Rebem amb tota l'elegància que podem la notícia i acostumats com estem a girar la truita dels nostres infortunis, proclamem que tants segles després aquest indret continua essent una zona vigiladíssima pels militars.

Haruba (Bir el Kharruba).⁸⁹ Les excavacions d'Oren (1979-1982) van desenterrar dues restes impressionants: un fortí militar i un centre administratiu. Ambdós eren estranyament ben conservats i es poden considerar com a referents de l'arquitectura civil i militar egípcia en la Via d'Horus. La fortalesa, de 50 × 50 metres, amb un mur defensiu de quatre metres d'espessor, pertany al segle XII-XI aC. Els maons són típics de l'Imperi Nou i la fortalesa va ser edificada sobre una duna estabilitzada i rodejada d'arenas movedisses.

Uns quatre-cents metres al nord de la fortalesa, a prop de la línia del mar, es va excavar una àrea amb tres edificis al voltant d'un gran pati central: un nucli de magatzems en el centre de l'enclavament, una estructura blindada en la zona nord-oest, i una zona industrial en la part est. Tot íntegrament egipci.

Aquestes construccions, junt amb altres excavacions a Canaan, demostren que, diversament al que es creia fins aleshores, Egipte continuà en l'època de l'Imperi Nou controlant d'una manera estable les vies d'accés al Llevant meridional i també a la terra de Canaan.

Reconduint la nostra decepció i deixant brollar l'esperit aventurer, tornem cap El-Arish manifestant en veu alta —i amb certa ironia— que ens hem aproximat només a trenta quilòmetres d'un dels llocs fronterers més conflictius del planeta.

Arribant a la cruïlla on neix la carretera que flueix pel uadi el-Arish la policia ja ens està esperant. Un jove oficial amb cara de pocs amics i fent ús dels galons ens diu que ens acompanyarà directament fins a la sortida de la ciutat. Li preguntem si és possible transitar pel uadi el-Arish i ens respon amb serietat que la carretera està tallada al tràfic civil. Li diem que volem

89. Cf. Eliezer D. OREN, «Une forteresse du Nouvel Empire près de Canaan», 12-13; OREN, «Northern Sinai», 1390-1391.

veure el museu que hi ha a la ciutat i ens hi acompanya amb un cotxe policial. Tal com preveïem, està tancat: és divendres. Li preguntem, a l'oficial, si podem aturar-nos a fer un bany aprofitant la bella platja que hi ha a la ciutat, i ens respon que està prohibit per motius de seguretat. Educadament ens suggereix que el millor és que marxem de la ciutat.

Abans de sortir d'El-Arish veiem una benzinera. Decidim d'aturar-nos per anar al servei i posar combustible. Des de darrere, el cotxe policial fa sonar la sirena manifestant el seu desgrat per la nostra parada i provocant que ho fem tot amb una subtil celeritat.

Després de tantes escomeses, l'ambient de la furgoneta és de decepció. La desolació d'El-Arish se'ns ha encomanat, l'ambient militaritzat de la zona ens ha aclaparat i el tracte de l'oficial que, ras i curt, ens ha tret de la ciutat, ens ha molestat. Reaccionem a poc a poc rient-nos de les escenes que hem viscut i animant-nos a gaudir, tant com puguem, d'aquesta històrica Via d'Horus. Si no hem visitat els llocs que volíem, almenys ens delectarem amb el paisatge.

Tornem per la mateixa carretera, però ara més a prop del mar. No hem dit que aquesta carretera és desproporcionadament ample pel tràfic que hi ha, amb dos i alguns moments tres carrils en les dues direccions. Gaudim a cor què vols de la geografia. A la dreta hi ha altes dunes de sorra groguenca que sovint ens tapen la visió del mar, oasis plens de palmeres on els beduïns s'hi han construït les seves cases, unes enormes salines amb grues i cintes transportadores. A l'esquerra albirem un desert immens que es difumina a l'horitzó produint una sensació de temor. Constatem que les cases dels beduïns són barraques fetes amb branques de palmera, no amb les tradicionals pells de cabra, com havíem vist al campament de nòmades d'El-Salhiya i en altres campaments beduïns del Sinai i de Jordània.

És un quart de dues quan passem de nou per Bir el Abd. La gana comença a fer-se sentir i distribuïm amb discreció algun caramel entre el sector cristià de la furgoneta, sabent que avui no tindrem ocasió de dinar. Mitja hora després, travessem la zona entre Pelusium i el canal de Suez que ahir exploràvem insuficientment, deixant alguna excavació per visitar. Aprofitem l'avinentsa per a reivindicar la dosi quotidiana d'adrenalina arqueològica, avui encara per estrenar. Decidim d'anar a la recerca d'alguns dels indrets no visitats de la nostra llista d'ahir, car tenim més temps per a moure'ns enmig dels nombrosíssims canals de regadiu que omplen aquest antic desert, avui un oasi esponerós.

GPS en mà, és un quart de tres quan veiem Tell el Herr distingible des de la carretera, però complicat d'arribar-hi amb vehicle. Després d'una breu inspecció a peu, cercant el camí més curt, desistim d'aquesta opció, perquè

hem de seguir camins de molta sorra, creuar un canal de regadiu per un fràgil tauló i caminar en plena solana fins a l'excavació. Resolem entrar dins del laberint de canals que s'entrecreuen, o que passen per sota la carretera, o que són coberts per ponts de ciment armat.

Poca estona després, combinant les indicacions del GPS amb les possibilitats de pas que ens concedeixen els canals arribem a l'excavació. Deixem reposar a Alaa' i Ahmed a la furgoneta i anem a la descoberta del *tell*, que es mostra imponent i rodejat d'una vasta zona de sorra dura, pleníssima de restes de ceràmica i de petxines de mar. Són dues dades que evidencien que l'indret era antigament a tocar del mar i que hi havia un notable nucli de població. En efecte, la zona arqueològica cobreix, almenys, quaranta-dues hectàrees de terreny. Observem que la planícia que envolta el *tell* és plena d'orificis: són nius de serp. Malgrat sigui l'hora que fan la migdiada anem amb compte per on trepitgem. Riccardo, per la seva banda, ha vist dues guineus, amagades en les restes del turó, i que han fugit en veure'l. Nosaltres ens hem d'accontentar veient les seves petjades gravades sobre la sorra.

Tell El Herr.⁹⁰ És format per la sobreposició de guarnicions militars construïdes des de finals del segle v aC fins al segle vi dC. Les excavacions són recents i les restes desenterrades són ben visibles. En primer lloc destaca l'estructura d'una guarnició persa aquemènida, la més ben conservada en tot Egipte, d'uns cent vint-i-cinc metres de costat, construïda a l'inici del segle v aC i aplanada a la fi del mateix segle. Es conserven intactes dos metres d'alçada d'aquesta fortificació sota els estrats superiors d'altres fortificacions posteriors. La ciutadella del segle iv aC és única en el seu gènere, tant pel seu bon estat de conservació com pels materials utilitzats en la seva construcció (maons cilíndrics d'adob). En la ciutadella s'han localitzat grans estructures religioses i administratives així com nombrosos habitats. Una fortalesa ptolemaica és construïda sobre les restes de la fortalesa del segle iv aC. Un campament militar romà de l'època de Dioclecià (284-305 dC) roman actiu durant un segle per transformar-se posteriorment en un conglomerat civil fins al segle vi dC.⁹¹

És un quart de quatre quan marxem cap la propera excavació, havent gaudit Tell el Herr a cor què vols. Deu minuts després —a dos quilòmetres de distància— hi ha Tell Qedua, amb restes del segle vii i vi aC.⁹² Seguint les

90. Dominique VALBELLE, «Tell el-Herr», en BARD, *Encyclopedia of the Archaeology of Ancient Egypt*, 783-786; OREN, «Northern Sinai», 1394.

91. Cf. Dominique VALBELLE – Jean-Yves CARREZ-MARATRAY, *Le camp romain du Bas-Empire à Tell el-Herr*, Paris: Editions Errance 2000.

92. Ann L. FOSTER, «Forts and Garrisons», en REDFORD, *Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt*, vol. 1, 552-559.

indicacions del fidel GPS tenim l'excavació a tres-cents metres, però un canal de regadiu ens hi separa. L'anar amunt i avall per creuar el canal ens ha permès de contemplar unes beduïnes amb el seu vestit tradicional abeurant el seu bestiar al marge del canal. Són les primeres persones que trobem en aquesta zona.

Observant de lluny que l'excavació de Tell Quedua és tota coberta, i que la nostra visita hi serà més aviat testimonial, optem per aprofitar el temps i anar a la recerca de Tell el Borg, un lloc de l'Imperi Nou. Són poc més de quatre quilòmetres els que ens en separen i, seguint la veu femenina del beneït GPS, resseguim uns camins enmig de plantacions de tot tipus, adonant-nos que els canals són construïts a un quilòmetre de distància l'un de l'altre. L'itinerari tan atípic que anem fent ens permet de trobar-nos amb camperols que treballen les feixes, amb àvies muntades sobre un ase, amb canalla corretejant, amb casetes mig construïdes, amb tractors dirigits pels seus joves conductors com si es tractés d'una moto... Ara sí que anem explorant el terreny i en gaudim!

Aquestes terres, antigament desèrtiques, gràcies a la construcció d'aquests canals de regadiu, han esdevingut un immens oasi que dignifica la vida dels habitants de la contrada. També entenem el que hem llegit de Tell el Borg, on ens dirigim: de retorn a fer una nova campanya els arqueòlegs van topar amb un canal de regadiu que sense cap mirament havia dividit l'excavació en dos i malmetent-ne un tros. Singladures de l'arqueologia!

Vers les quatre de la tarda arribem a Tell el Borg i, a dir la veritat, el desequilibri entre la informació que portem i el que veuen els nostres ulls és notable. Malgrat que les dimensions de l'excavació són considerables, només veníem amb la intenció de veure el més significatiu d'aquest indret, les restes d'una fortalesa de l'època del faraó Akenaton (1372-1355 aC) i d'una altra fortalesa de la dinastia XIX, que som incapaços de distingir mínimament.

Tell El Borg.⁹³ Les excavacions han desenterrat dues fortaleses de l'Imperi Nou. La primera mesurava 120 × 80 metres i la rodejava un fossar sec per dificultar-ne

93. Cf. <<http://heritage-key.com/site/tell-el-borg>> [Consulta: 20 gener 2011]; James K. HOFFMEIER, «The North Sinai Archaeological Project's Excavations at Tell el-Borg (Sinai): An Example of the «New» Biblical Archaeology», en James K. HOFFMEIER – Alan MILLARD (eds.), *The Future of Biblical Archaeology*, Grand Rapids (MI): Eerdmans 2004, 53-68; James K. HOFFMEIER – Ronald D. BULL, «New Inscriptions mentioning Tjaru from Tell El-Borg, North Sinai», *Revue d'Égyptologie* 56 (2005) 79-87.

l'atac. Es calcula que contenia una guarnició de dos-cents cinquanta soldats i una unitat de carros de guerra. Aquesta primera fortalesa va ser abandonada i a finals de la dinastia XVIII o a inicis de la XIX se'n construí una de nova i més petita al costat. El fossar fou reomplert entre altres coses amb pedres que, probablement, provenen d'un temple destruït, sembla que dedicat al déu Àton. La segona fortalesa estigué activa fins a la dinastia XX, quan va ser atacada i destruïda, i consegüentment abandonada. En la zona de la portalada es van trobar centenars de fragments de pedra calcària, alguns d'ells gravats amb cartutxos de Ramsès II que demostren que aquesta fortalesa funcionà durant l'època ramèsside.

Les excavacions d'aquesta àrea⁹⁴ tenen un denominador comú: malgrat corresponguin a èpoques diferents, totes exhibeixen restes de forteses. Algunes corresponen a les que assenyalen els antics mapes i inscripcions faraòniques. Per això gosem fer una altra constatació: aquesta zona és on, en diferents èpoques de la història, hi havia les primeres guarnicions defensives dels egipcis que formaven una mena de línia «Maginot». És per aquí on hem d'ubicar els noms bíblics de Migdol, Piahirot i Baal-Sefon, on el poble d'Israel arribà procedent de Ramsès, Sucot i Etam.

Ramsès, Sucot, Etam. Les versions del llibre de l'Èxode i de Nombres són unànimes en explicar que el poble d'Israel sortí de Ramsès i que acampà a Sucot (Ex 12, 37; Nm 33,3.5). La següent etapa fou de Sucot a Etam, «a tocar del desert» (Ex 13, 20; Nm 33,6). D'aquest itinerari només podem localitzar, gràcies a l'arqueologia, la ciutat de Ramsès, ubicada en la zona de Qantir que vam visitar el segon dia. Sobre el topònim Sucot (en hebreu: «tendes») hi ha consens en afirmar que és una traducció del jeroglífic *Tjeku*. Aquest nom apareix en alguns documents antics i fa referència a la zona est del final del uadi Tumilat.⁹⁵ Es tractava d'una zona militar a prop de la frontera oriental d'Egipte en temps dels ramèssides, tot i que en el papir Anastasi V (1200 aC) sembla que faci referència a un lloc concret, potser una guarnició.⁹⁶ El mateix podríem dir de la Sucot bíblica: fa referència a una zona o a una localitat que se situaria a l'est del uadi Tumilat, a tocar del llac de Timsah.⁹⁷ D'Etam només podem dir que el nom coincideix amb el «desert d'Etam», citat en Nom-

94. A l'oest hi havia la zona semidesèrtica del uadi Tumilat. A l'est el desert del Sinaí. Al nord i al sud el mar, els llacs, les canalitzacions i les zones pantanoses.

95. Cf. RAINEY, *Sacred Brigde*, 119. Rainey també indica: «Biblical Succoth is the name associated with watering pools farther west of Pithom, toward the modern Timsah Lake, at Tell el-Mashkhûta».

96. HOFFMEIER, «Major Geographical Issues in the Accounts of the Exodus: The Pitfalls and Promises of Site Identification in Egypt», 121-122.

97. Lagrange, l'any 1900 deia ja això: «Nous sommes donc conduits à situer Soukkoth vers Ismailiya ou el-Gisr» (Marie J. LAGRANGE, «L'itinéraire des Israélites. Du Pays de Gessen aux bords du Jourdain», *Revue Biblique* 9 (1900) 63-86, 74).

bres 33,8, per on els israelites s'endinsaren després de travessar el mar (segons Èxode, com hem vist, és el desert de Xur).

Migdol, Piahirot, Baal-Sefon. Seguint en paral·lel els llibres d'Èxode i Nombres, el poble d'Israel surt d'Etam i «torna enrere» cap a Piahirot. Aquesta marrada consistiria a abandonar el camí habitual —la ruta d'Horus— i probablement desviar-se en direcció sud. L'Èxode especifica que han d'acampar a Piahirot, que es troba entre Migdol i el mar, davant de Baal-Sefon (Ex 14,2).⁹⁸ Nombres explica que Piahirot és davant de Baal-Sefon i que van acampar davant de Migdol (Nm 33,7). El relat de l'Èxode afegeix que el faraó i les seves tropes els atraparen acampats al mar, a Piahirot, davant de Baal-Sefon (Ex 14,9). Nombres diu que van sortir de Piahirot passant pel mig del mar en direcció al desert, caminant tres dies pel desert d'Etam fins a Marà (Nm 33,8). L'Èxode, després del solemne relat del pas del mar, especifica que van partir del mar dels Joncs i van sortir al desert de Xur, també caminant tres dies, però subratllant que no van trobar aigua fins a arribar a Marà (Ex 15,22-23).

Aquestes són les úniques i concises referències que tenim de Piahirot i Baal-Sefon. En canvi, de Migdol en parlen els profetes Jeremies i Ezequiel, bons coneixedors de les terres egípcies. Jeremies menciona Migdol com una ciutat important junt amb Memfis i Dafne (Jr 44,1; 46,14). Ezequiel es refereix a Migdol com un dels principals llinars fronterers d'Egipte (Ez 29,10; 30,6). L'arqueologia ha anat identificant diferents excavacions de la zona amb la Migdol bíblica. El seu nom hebreu («torre»), ja insinua una presència militar, i podem associar la Migdol citada per Jeremies i Ezequiel amb Tell el Herr, però no amb la Migdol de l'Èxode, car no s'hi ha trobat fins al moment cap resta anterior al període persa. Les darreres excavacions a la zona suggereixen que tres indrets diferents de la frontera oriental d'Egipte havien portat el nom de Migdol. Les referències textuales que posseïm ens indiquen que existí una Migdol des del segle XIII aC fins a l'època romana.⁹⁹

El topònim Baal-Sefon significa literalment «senyor del nord» i correspon a una divinitat del panteó ugarític.¹⁰⁰ Aquesta divinitat semita tenia els seus centres de culte a les faraòniques Memfis i Dafne. Jeremies i Ezequiel citen la ciutat de Dafne¹⁰¹ i, actualment, malgrat alguns associïn Dafne amb la bíblica Baal-Sefon,¹⁰² les fonts documentals del lloc i les excavacions de Tell Defenneh no són, en cap cas, anteriors als segles VII-V aC.¹⁰³

98. La versió grega d'Ex 14,2 explica que els israelites han d'acampar «davant d'aquests llocs» (en plural), no davant «d'aquest lloc» (Baal-Sefon), com diu el text masorètic.

99. Cf. HOFFMEIER, «Major Geographical Issues in the Accounts of the Exodus: The Pitfalls and Promises of Site Identification in Egypt», 122-128.

100. Gregorio DEL OLMO LETE, *Mitos, leyendas y rituales de los semitas occidentales* (Pliegos de Oriente), Madrid: Trotta - Edicions de la Universitat de Barcelona 1998, 252.

101. Fonamentalment la menciona Jeremies (Jr 2,16; 43,7-9; 44,1; 46,14), i una vegada Ezequiel (Ez 30,18) i Judit (Jdt 1,9).

102. Cf. RAINEY, *Sacred Brigade*, 119; James K. HOFFMEIER, *Israel in Egypt. The Evidence for the Authenticity of the Exodus Tradition*, New York: Oxford University Press 1997, 190-191.

103. F. Contardi ha escrit al respecte un article molt brillant i actualitzat per la enciclopèdia *on line* de la Deutsche Bibelgesellschaft: <www.bibelwissenschaft.de/nc/wiblex/asbibellexikon/details/

Sobre Piahivot podem dir que el nom té segell egipci i el seu sentit propi pot ser «desembocadura dels canals», o «mansió dels aiguamolls». La traducció grega de la *Septuaginta* escriu *epaúleos* (masia o granja), que cal entendre aquí sota l'accepció d'un espai rural delimitat. Afegim el detall que Egèria, el gener de l'any 384, relata que els seus guies li indiquen, de lluny, un indret anomenat *Epauleum* per on els israelites van creuar el Mar Roig.¹⁰⁴

El capvespre és a tocar i encara tenim coses a fer. Les visites geogràfiques i arqueològiques han acabat, però ens queden dues visites socials. Ashraf ens ha convidat a la seva casa paterna, a Abu Suweir, a prop de Tell el Maskhuta, a participar de l'*iftar*, el solemne àpat festiu de Ramadà quan es pon el sol. També hem quedat amb el bisbe Makarius de fer un sopar de comiat. Avui soparem dos cops! Tenint en compte que només hem menjat un caramel en tota la jornada, podrem fer-ho.

Arribem a Ismailiya, ja fosquejant, i seguim enllà, en direcció oest, vers l'aeroport militar, en plena campanya, rodejats de plantacions de mango. Una hora abans de trencar el dejuni ja som a la casa patriarcal d'Ashraf. Hi som tots: Alaa', Ahmed, Costanza, Michele i el duet dominico-caputxí. Cap problema per un egipci! Ho aprofitem per a saludar i per a conèixer tota la família. Els pares viuen a la planta baixa amb Ashraf, cadascú al seu pis. Dos germans viuen al primer replà, també en els pisos respectius. L'edificació és plena de nens corretejant per tots costats. Un jardí amb un gran arbre central fa de ben seure-hi sota les seves branques. Al costat hi ha un gronxador pels infants aprofitant la branca d'un altre arbre. Ashraf ens ensenya la casa vella —feta d'adob—, la primera on va viure la família i on ell va créixer. Ens explica que l'han deixada dempeus per no oblidar els seus orígens humils abans de gaudir d'aquesta nova i espaiosa casa per a tota la família.

L'ambient és plàcid i som acollits amb una gran naturalitat, amb aquella sensació única de sentir com si ens coneguéssim de sempre, quelcom freqüent a Egipte i subratllat pel tracte amical que ens uneix amb Ashraf de fa anys i que ha sabut encomanar càlidament a la resta del grup.

Arriba finalment l'hora de l'*iftar*. Són poc més de les sis. El minaret anuncia la fi del dejuni i entrem amb agilitat al saló menjador. Alaa' ho aprofita abans d'entrar per a fumar tres cigarretes seguides. La taula és

quelle/WIBI/referenz/32222/cache/c5e1d62b706a34901c2099d47e8a7ee1> [Consulta: 20 gener 2011].

104. Alain LE BOULLUEC – Pierre SANDEVOIR, *La Bible d'Alexandrie. L'Exode*, Paris: Du Cerf 1989, 162.

esplèndidament servida: *moloukheia* (la típica sopa d'espinacs), arròs, coloms farcits, verdures cuites, *bamia* (ocres estofats amb carn) i altres plats típics egipcis. Seguint la sàvia tradició, trenquem el dejuni amb un bol de dàtils banyats en un suc endolcit. Un got amb suc de mango natural complementa aquest inici. Mengem delectant-nos de tots aquells plats, però sobretot de saber-nos invitats a compartir un àpat tan entranyable per la tradició musulmana. Un cop tips —i nosaltres dos deixant un forat pel segon sopar que ens espera— sortim de nou al pati a menjar les postres: figues i raïm. No pot faltar el te, que assaborim sense cap pressa.

Amb el cor escalfat i ruboritzats de tantes atencions ens acomiadem de tothom per tornar a Ismailiya. Arribem a casa vint minuts abans del sopar, el temps suficient per a acomiadar-nos de Costanza i Michele perquè demà prenem direccions oposades: ells cap el Caire i nosaltres cap a Jerusalem. Ens acomiadem també d'Ahmed, que també torna al Caire. Ens sobra temps per a comprar uns gelats a la botiga de davant la catedral i xerrar una mica amb el seu simpàtic propietari, un home de l'Alt Egipte que s'autoanomena Tysson per la seva colossal envergadura.

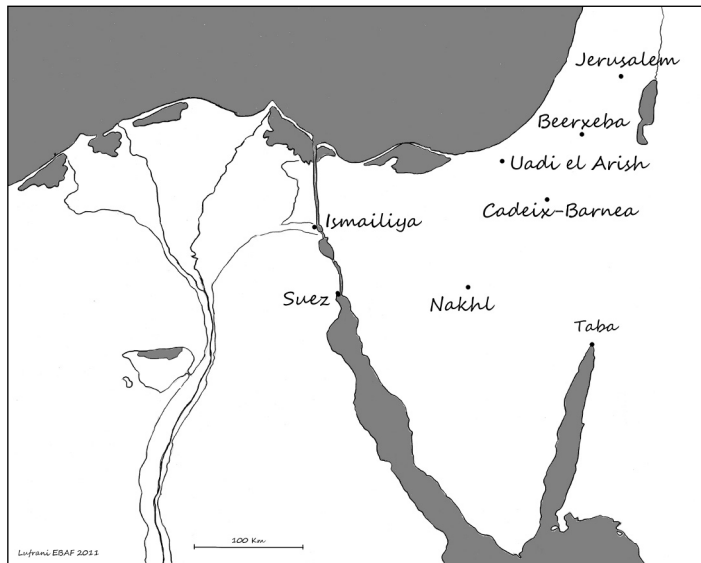
Entrem a la casa i resulta que es retarda l'hora del sopar perquè el cuiner es trobava malament. Kamil, un laic casat que s'està preparant per prevere i que passa aquí els caps de setmana, ocupa el seu lloc. L'espera ens dóna l'oportunitat de fer-nos alguna fotografia amb *saidna* Makarius que cedeix amablement a la nostra petició. El sopar és ben animat: el senyor bisbe, *abouna* Yosef, un altre *abouna* jove que és capellà a Suez, Kamil i nosaltres dos. La calidesa que hem respirat a casa d'Ashraf la continuem respirant aquí. Tots els comensals ens comportem amb molta naturalitat i proximitat, deixant educadament que el senyor bisbe porti el ritme de la conversa.

8. LA FRONTERA GEOGRÀFICA D'EGIPTE I LA RUTA DEL NÈGUEB (6È DIA)

Avui és jorn de comiats. Hem celebrat la darrera eucaristia acompanyats de Kamil. El bisbe Makarius ens ha preparat amb entranyable discreció la taula d'esmorzar. Li hem demanat que ens beneís abans de marxar com a colofó de la paterna acollida que ens ha prodigat i que li agraiïm amb sinceritat.

Alaa' i Ashraf —que avui substitueix l'Ahmed— ens esperen. És la diada més delicada del nostre itinerari i potser l'hospitalitat egípcia que acompanya l'hoste fins a la carretera principal fan que ell sigui el guia de la darrera jornada d'exploració. L'objectiu d'avui és Cadeix-Barnea, l'indret

on, segons els textos bíblics, Israel passà trenta-vuit dels quaranta anys de sojorn pel desert. Es tracta d'un antic lloc de pas, terra de ningú, que connecta la península del Sinaí amb el desert del Nègueb, l'habitat dels patriarques i les matriarques bíblics. Actualment aquest indret confina amb la frontera israeliana i és un punt altament controlat per l'exèrcit egipci per ser un passadís habitual de tràfic de drogues i d'immigrants il·legals. Les possibilitats que tenim d'accedir-hi són remotes, però ningú no ens podrà dir que no ho haurem intentat.

Cadeix. En els relats patriarcalcs (Gn 12-50), Cadeix és un punt de referència per a ubicar els patriarques i les matriarques en el desert del Nègueb.¹⁰⁵ L'indret s'identifica principalment amb el desert de Sin¹⁰⁶ i també amb el desert de Paran.¹⁰⁷ La muntanya d'Or és a prop.¹⁰⁸ És un lloc fronterer amb Edom¹⁰⁹ i que delimitarà la frontera sud d'Israel.¹¹⁰ S'indica que és una ciutat, i que hi ha un oasi.¹¹¹ De vegades

105. Gn 14,7; Gn 16;14; Gn 20,1.

106. Nm 20,1; Nm 27,14; Nm 33,36; Dt 32,51.

107. Nm 13,26.

108. Nm 20,22.

109. Nm 20,14.16.22; Nm 33,37;

110. Nm 34,4; Ez 47,19; Ez 48,28

111. Nm 20,16; Nm 27,14; Dt 32,51; Ez 47,19; Ez 48,28.

pren el nom de Cadeix-Barnea.¹¹² Hi ha onze dies de camí des de la muntanya de l'Horeb, i també s'anomena el país muntanyós dels amorreus.¹¹³ Allí es van trobar amb Moisès i el poble els exploradors del país de Canaan. Allí morí i fou enterrada Míriam. Allí es localitza l'episodi de les aigües de Meribà. Allí sojornà el poble d'Israel durant trenta-vuit anys.¹¹⁴

Cadeix és un enclavament geoestratègic que serveix de passadís natural entre el desert del Nègueb i la península del Sinai. Encara avui, malgrat ser una zona fronterera entre l'Estat d'Israel i la república d'Egipte, continua essent un lloc de pas per furtius i fugitius. En els textos bíblics l'indret s'associa amb els patriarques i les matriarques, amb la llarga història deambulant del poble d'Israel caminant vers la terra promesa i amb els límits geogràfics de la frontera sud d'Israel. ¿Es tracta de simples identifications geogràfiques o es vol subratllar la identitat israelita del lloc? No gosem respondre a la pregunta. Potser després d'explorar l'indret ens atrevirem a opinar.

A les vuit del matí sortim d'Ismailiya en direcció Suez, per la mateixa carretera 24 que vam passar el primer dia i que també vam recórrer un bon tros el dia que vam anar als llacs Amargs. Però no és fins avui que, badant amb el paisatge que tenim a l'oest, ens adonem de quelcom que ens havia passat inadvertit. Quan comencem a vorejar els llacs Amargs, a l'alçada de Fayid, la plana per on circulem es fa estretíssima. A l'oest hi ha una serralada d'uns tres-cents metres d'alçada i a l'est els llacs Amargs. El punt més estret per on passa la nostra carretera no deu superar els quatre quilòmetres d'amplada. Es tracta d'un passatge fàcil de controlar i que ens permet de dir que no és un itinerari ideal per a marxar o per a fugir com ho feu el poble d'Israel.

Contents d'aquesta nova i espontània apreciació, recreant-nos en la capacitat il·luminadora del text bíblic que té la geografia, ens acostem al túnel subterrani que travessa el canal de Suez. A les nou ja l'hem creuat i ens endinsem en el desert de Xur per entrar seguidament en el desert del Sinai i arribar a Nakhl; antigament una etapa crucial en la ruta de pelegrinatge a la Meca i encara avui una estació intermèdia de la travessia de la península del Sinai, l'únic lloc on es pot posar benzina i fer un mos. Per entendre'ns, Nakhl ve a ser com fins fa poc era La Panadella. Aprofitem aquest tros de camí monòton i avorrit per a planificar amb Ashraf un itinerari de l'Èxode plausible de fer amb professors i alumnes.

112. Nm 32,8; Nm 34,4; Dt 1,2,19; Dt 2,14; Dt 9,23; Jos 10,41; Jos 14,6-7; Jos 15,3; Jdt 5,14.

113. Dt 1,2; Dt 1,19.

114. Nm 13,26; Nm 20,1; Nm 20,14; Dt 2,14.

Arribem a Nakhl i ens desviem en direcció nord per prendre la carretera 315 que ens portarà a Bir Hasana. És en aquesta direcció on hi ha una referència geogràfica interessantíssima: el uadi el-Arish passa per aquí i, si el resseguíssim, arribaríem a la ciutat d'El-Arish.

Uadi el-Arish. En els textos bíblics és anomenat «el torrent d'Egipte».¹¹⁵ És un uadi que neix als peus de vessant nord de la serralada del Tih, al sud de Nakhl. Baixa en direcció nord fins a Nakhl i aleshores gira en direcció nord-est fins a arribar a l'horitzontal de Cadeix. Des d'allí gira lleument en direcció nord-oest fins a desembocar en el Mediterrani, a la ciutat que pren el seu nom: El-Arish. Es tracta d'un uadi inusualment llarg (quasi dos-cents quilòmetres) que travessa l'àrea nord i centre de la península del Sinaí. Les referències bíbliques citen el «torrent d'Egipte» com a frontera geogràfica entre Egipte i (o entre Egipte i Israel). Les rutes més habituals que connectaven Egipte amb (o Israel) havien de creuar o resseguir, un moment o altre, aquest uadi, que indicava al viatger el canvi de territori. Semblantment passava a l'actual Jordània amb els torrents de Zèred, el torrent de l'Arnon, i el torrent de Jaboc, que delimitaven respectivament el territori dels edomites, dels moabites i dels ammonites. El nom bíblic que rep el uadi el-Arish («el torrent d'Egipte») evidencia que aquesta vall ha estat considerada territori egipci de sempre. Són constants les campanyes de faraons lluitant en aquesta zona per defensar les seves fronteres. Aquest característic uadi que tradicionalment ha delimitat el territori egipci i li ha fet de frontera oriental, no treu que a la seva rereguarda, en la zona de l'actual canal de Suez, hi hagués una frontera militar més consistent i protegida. La península del Sinaí no deixava de ser un lloc de pas o un desert protector, però això sí, un lloc de pas egipci i un desert egipci.

Després de circular uns centenars de metres per aquesta carretera, que ha creuat el uadi el-Arish i que s'encara directament vers el nord, trobem un control militar que la bloqueja. Un jove soldat, amb una amable fermeza, ens explica que per a transitar per aquesta ruta cal una autorització dels serveis secrets militars. Ens indica que anem al quarter que hi ha a Nakhl i preguntem allí. Així ho fem, i minuts després som a la porta. Un oficial de paisà ens diu que l'autorització es dispensa exclusivament a El-Arish. Fins aquest moment encara teníem alguna esperança d'accedir-hi, però aquesta informació ha estat definitiva. Si ens deixessin circular per les carreteres del centre de la península encara ens podríem aventurar d'anar-hi, però l'única possibilitat que tenim és tornar a Ismailiya, i fer el mateix itinerari del dia anterior, amb l'afegit que ningú no ens assegura que ens donin l'autorització.

115. Gn 15,18; Nm 34,5; Jos 15,4.47; 1R 8,65; 2R 24,7; Is 27,12; 1Cr 13,5; 2Cr 7,8; Jdt 1,9.

Per pair la notícia i reorganitzar la jornada, entrem a fer un te —i anar al servei— a l'única cafeteria que hi ha oberta a Nakh. Habituat a capgirar les contrarietats, optem per dirigir-nos a Taba. Allí gaudirem d'un migdia de repòs banyant-nos al Mar Roig. Després creuarem la frontera i anirem a Eilat, on prendrem l'autocar cap a Jerusalem. Arribats a Taba, quedem aclaparats dels preus desorbitats que hi ha per a utilitzar la platja en els recintes adjacents a la frontera. Aclaparats també per la calor sufocant que fa avui desistim del nostre mini programa vacancer. Fem un bany ràpid (això sí que no ho perdonem!) en una platja lliure. A prop veiem un petit moll ballat i amb una embarcació policial amarrada. Fem la broma que avui també ens custodien fins i tot des del mar! Riallers, humits i satisfets d'aquests dies d'exploració arribem a la frontera. Ens acomiadem amb agraïment d'Ashraf i Alaa' esperant reveure'ns en un futur no gaire llunyà. Avui el pas fronterer funciona sense aturades ni entrebancs, i una mitja hora després prenem un taxi que ens deixa a l'estació d'autobusos d'Eilat.

Avui és *shabat*, i els autobusos que sortiran a la tarda i al capvespre cap a Jerusalem no tenen places lliures. Haurem d'esperar el que surt a la una de la matinada. Se'ns acut d'anar a Beerxeba —que sí que hi ha places— i allí enllaçarem cap a Jerusalem. Mengem, com altres vegades, un maxi-falafel en una de les parades de l'estació regentada per dos simpàtics germans.

A les cinc en punt surt el nostre autocar i arribem a l'estació d'autobusos de Beerxeba al voltant de les nou de la nit. Escassos minuts després, quasi sincronitzats, agafem l'autobús que va «directe» a Jerusalem, on arribem a dos quarts d'onze de la nit.

De l'estació central d'autobusos sortim al carrer havent passat per un control de seguretat de viatgers i d'equipatge. Ara cal cercar l'autobús urbà que ens porti als nostres respectius convents. De fet, no estem acostumats a moure'ns per aquesta part de la ciutat i no sabem quin autobús ens anirà millor.

Les voravies estan aixecades per unes obres que fan encara més caòtic el pas dels nombrosos vianants que transitem per allí. Hi ha una dona invident que amb molta precaució té la gosadia de passar enmig de les obres i del bullici de gent. No dubtem a ajudar-la i l'acompanyem fins a la seva parada d'autobús. El pensament que ens ve a la ment és nítid: «Ella que no hi veu, sap quin autobús agafar i, nosaltres que hi veiem, no ho sabem; qui és l'invident?» Li expliquem el problema i ella, com un àngel custodi, ens indica els diferents autobusos que podem prendre per apropar-nos als nostres convents. Llegim aquest darrer encontre com un nou signe de la companyia que, fins al darrer moment, ens ha prodigat la Providència durant tota l'exploració.